CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 152

Title Paribhāṣenduśekhara

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 152 Subject : Grammar.

Title : Paribhāṣenduśekhara

Author : Nāgoji bhaṭṭa Scribe : Viśvanātha

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.2" by 4" Extent : 50 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī.

Remarks : Complete.

श्रीगणेशाय नमः॥ नत्वा सांबं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः॥ बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम्॥१॥ प्राचीनवैया
करणतंत्रे वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतंत्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्त्तिकयोर्निबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि ता
३ए नि व्याख्यायंते॥ ननु लण अइउण सूत्रयोर्णकारस्यैवोपादानेनाणिग्रहणेषु संदेहादनिर्णयोत आह॥ व्याख्यानतो वि
शेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणं॥ विशेषस्यान्यतरार्थरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात्प्रतिपत्तिर्निश्चयः॥ यतः संदेहाच्छास्त्रम
लक्षणमननुष्ठापकं लक्षणमलक्षणं तथा न शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थः॥ असंदिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थं शास्त्रे संदिग्धोच्चा
रणरूपाचार्यव्यवहारेण संदेहनिवृत्तेर्व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत्॥ तेनाणुदित्सवर्णस्येत्यत्र परिहाय पू
र्वेणाणग्रहणं परेणाणग्रहणमिति लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ एतच्च संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह॥ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषं
कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति॥ उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्॥ उद्देश उपदेशदेशोधिकरणसाधनश्चायम्॥ यत्र देश उपदिश्यंते तद्देश
एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः॥ देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते॥ त १

तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण संतुष्यद्यथाश्रु तथा हि प्रतिपत्त्रपेक्षोयं पक्ष इती
दं सूत्रे कैयटः॥ केचित्तु परिभाषाविषये तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमी निर्दिष्ट इति पर्यालोचनायां सकलतद्वि
ध्युपस्थितौ सकलतत्संस्कारद्वारा गुणभेदं परिकल्प्य एकवाक्यतयैव नियमः॥ कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति वि
शेषः॥ एतदेवाभिप्रेत्याधिकारो नाम त्रिप्रकारकः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः
सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति षष्ठीस्थानेयोग इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्॥ अधिकारशब्देन पारार्थ्यात्परिभाषाप्युच्यते॥ कश्चित्प
रिभाषारूप इति कैयटः॥ दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वप्रकाशकः एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति
तात्पर्यम्॥ एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यम्॥ पक्षद्वयेपि प्रदेशैकवाक्यतया इतः प्रवृत्तिः॥ तत्रैतावान् विशेषः॥ यथो
द्देशपरिभाषादेशे [illegible]
सैर्विधिसूत्रबुद्धावात्मभेदं परिकल्प्यैतैरेकवाक्यता परिभाषाणामिति दुक्तं क्ङिति चेति सूत्रे कैयटेन यथोद्देशपक्षा

नान्यात्मसंस्काराय संनिधीयमानमिति गुणभेदं प्रयुङ्क्ते इति॥ कार्यकालपक्षे तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषाबुद्धौ एकवाक्य
तेति॥ अत्रैकदेशस्थ इत्यनेन तत्तत्स्थत्वापि तद्देशस्थत्वं वारयति यथा व्यवहर्तॄणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेपि
तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः किंतु निजतद्देशीयत्वव्यवहार एव॥ निषेधवाक्यानामपि निषेध्यविशेषाकाङ्क्षत्वादिध्येक
वाक्यतयैवान्वय इति परिभाषासदृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः प्रकृते च यत्र भाष्येनैकवाक्यतापर्युदासन्याये
न प्रसज्यप्रतिषेधेपि तेन सह वाक्यार्थबोध० मात्रेणैकवाक्यताव्यवहारः॥ संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षेन पृथग्वा
क्यार्थबोधः किंतु प्रदेशवाक्येन सहैव तत एव गोऽप्रगृह्यस्येत्येतदेकवाक्यतापन्नाद् सीमादि स्येन
० त्यतिनमुत्वाद्यसिद्धम्॥ असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया कार्यज्ञानोत्तरमेव प्रवृत्तिः कार्यज्ञानं च प्रदेशदेश एवेति तद्दे
शस्थस्यासिद्धत्वात् पूर्वग्रहणेनाग्रहणात्॥ एवं तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसंधानं चेति तत्र स्यपरत्वमेव च विप्रतिषे
धसूत्रप्रवृत्तौ बीजम्॥ अत एव कार्यकालपक्षे यादिभ्यः परैव प्रथमत्वसंज्ञा त्यदसो मादिति सूत्रे भाष्ये उक्तम्॥ अकडाराधिकार १

स्थ भपदसंज्ञाविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति ० तत्र स्यपरत्वेनैव बाध्यबाधकभावः॥ पदादिपदानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैव त्रिपा
२म द्यामपि व्यवहारः॥ अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति ० सूत्रे परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य कार्यकालपक्षाश्रयणेन समाहि
तमित्याहुः॥ यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रक० रणे भाष्ये॥ कार्यं कस मित्यस्य च कार्येण कामं तस्य संनिधिं प्राप्यत इत्य
र्थः॥ कार्येणस्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणां मार्हि पदानि याव तु॥ अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रभाष्ये त्रिपाद्या
असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशङ्क्य यद्यपीदं तत्रासिद्धं तस्येह सिद्धमित्युक्त्वा नानवाप्य सिद्धि
रित्यभिप्रायके कथमिति प्रश्ने कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमिति सूत्रम्॥ न च कार्यकालपक्षेऽ
मीहस्वादि सप्तदीनस्मादित्युत्तरस्य तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बली
२ तम्भिन्निति यानिति सूत्रस्य भाष्यासंगतिः उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वादिस्पर्धसंगतेः॥ स्पष्टं चेदमिकोगुणवृद्धी इति सूत्रे इति वाच्यम्॥ विप्रति
षेधसूत्रे इद्धाध्यायीपाद नपरत्वस्याश्रयणेनादोषात्॥ नहि कार्यकालपक्षेऽ स्यतावतानादपैति॥ पक्षद्वयेपि प्रदेशेषु स्ववृद्धिज

ननेनाविशेषात्॥ न हि तत्संहिष्य चेन तस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं संभवति नाप्यस्पष्टादिबुद्धिजननेन स्वदेशत्यागो भव
ति॥ अत एव भाष्ये एकदेशस्थस्यैव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम्॥ अत एव न स्थानिन्निति सूत्रे कैयटः सूत्रपादापेक्षयैव परत्वस्य
व्यवस्थापकत्वमित्याह॥ इको गुणेति सूत्रस्थ कैयटस्तु चिन्त्य एव॥ अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन न
स्त्र ४ क्वापि परत्वं न स्यात्॥ क्वितीति सूत्रे कैयटः शास्त्रविधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे संनिधानेन पापत्वमाह चिन्त्यः॥ एवं चाप्याद दे ४
त्वस्य सुपि चेत्यतः परत्वाद् वचनेन ऽली येत्वमित्याहुस्तिष्ठेन त्यलम्॥ आद संज्ञका अनुबन्धास्तेषु अवयवानवयवत्वसंदेहे आ
ह॥ अनेकान्ता अनुबन्धा इति॥ अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः॥ यो ह्यवयवः स कदाचित्तत्रोपलभ्येतैव अयं तु न तथा न हि अर्थभूतेवि
पेयेकदाप्यदर्शनात्॥ शिङ्क्ति दिङ्त्यादौ समीपे ऽवयवत्वारोपेण समासो बोध्यः॥ वुगन्तं एकदेशे त्यादौ णित्वप्रयुक्तकार्यं पूर्वस्यैव
स्यादिति व्याख्यानतो निर्णेयम्॥ हलन्त्यमित्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः॥ नानुबन्धकृतमनेकान्तत्वमित्येव व्याख्यम्॥ शास्त्रे तत्रोपल
म्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च॥ अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसंबन्धेन गृहवृत्त्यादिषूपलभ्यतेनैवमयम्॥ एवं हि बहुव्रीहि २

पि न्याय्यत्व उपपन्नः॥ अस्य शब्दे लक्षणा च न। किंचानवयवत्वेन णल्कप्रत्ययादौ इत्वानापत्तिः। प्रत्ययादित्वाभावात्॥ इदमपि पृथक्
रत्वस्यार्थतापत्तेश्च॥ इदं च न तस्य लोपइत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्॥ न च हि उक्तमेकान्ता अनुबन्धा इत्येव न्याय्यमिति चेन्न॥ अनेकान्तत्वे नैक
देशत्वादेवैशादीनां सर्वादेशत्वसिद्धावनेकाल्सूत्रे शित्ग्रहणं व्यर्थमत आह॥ नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्॥ शित्ग्रहणमेव न
ज्ञापकम्॥ तेनावर्णस्येत्यादेर्न सर्वादेशत्वम्॥ इदादिविषयेतु सर्वादेशत्वं विनानुबन्धलस्यैवाभावेनानुपूर्व्या न सिद्धम्॥
नन्वेवमपि अवदातं मुखमित्यत्र पत्नो पोत्तरमाते कृते ऽदाविति तु संज्ञाप्रतिषेधान्न स्यात्तदपः पकारसत्त्वे ऽनेजन्तत्वाद् दाद्याभ्यां पत्नी
पोत्तरं पकाराभावे त्वनीदाप्त्वाभावादित्यत आह॥ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्॥ उदीचां माङो व्यतीहारे इति निर्देशोऽस्या ज्ञापकः॥ आदेच
इति सूत्रे णोपदिश्यमानस्यैजन्तत्वं क्रियते ङकारसत्त्वे एजन्तत्वाभावादात्वाप्राप्तेस्तस्या संगतिः॥ न चास्यामवस्थायां तस्य
धातुत्वाभावात् कथमात्वं न तत्र धातोरित्यस्य निवृत्तेरित्यत्र विस्तरः॥ स्पष्टं चेदं दाधाघ्वदाबिति सूत्रे भाष्ये॥ ७॥ नन्वेवमपि वामसकृत्सूत्रे क
कविषये ऽतोप्यापत्तिरित्यत आह॥ नानुबन्धकृतमसारूप्यम्॥ ददातिदधात्योर्विभाषेति णा बाधकशस्य विकल्पविधायकमस्या

४

ज्ञापकमतेन गोरित्यादौ नाणिनिवाससरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ ननु संख्याग्रहणे बह्वादीनामेव ग्रहणं स्यान्न प्रकरणस्याभिधा
नियामकत्वसिद्धान्तकृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात्॥ अस्ति च प्रकृते बह्वादीनां संख्यासंज्ञाशास्त्रेणेति ज्ञानरूपं
प्रकरणं न तु लोकप्रसिद्धैकद्व्यादीनामित्यत आह॥ उभयगतिरिह भवति॥ इह शास्त्रे। संख्याया अतिशदन्ताया इति निषेधो स्याज्ज्ञा
पकः॥ न हि कृत्रिमा संख्या अत्यशदन्तावास्ति॥ तेन कर्तरि कर्मव्यतिहारे कृत्वमेभ्यः कृत्वे विभक्तिनिषिद्ध चानधिकरणेत्यादौ लौ
किकक्रियाभ्यावृत्तिगणनं॥ तत्र क्वाप्युभयगतिः कृत्रिमस्यैव संज्ञत्वानुसारि व्याख्यानमेव शरणम्॥ अत एवाभेदिनशब्देन
कृत्रिमस्यैव ग्रहणं न तु द्विःस्त्रिघुष्टिमात्रस्य॥ स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये॥ यत्तु संज्ञाशास्त्राणां मन्तव्यत्वेन न शब्दे नैनैवेति
नियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजमिति तन्न॥ तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन विधित्वे संभवति नियमत्वायोगात्॥ सर्वे सर्वार्थ
वाचका इत्यभ्युपगमो पि योगिदृष्ट्या नत्वस्मद्दृष्ट्या विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात्॥ सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगी अ
न्यत्र निरूपितम्॥ ९॥ अनन्वयेनार्थिनामित्यादौ इन्शीडादि वा दुर्गणनिषेधः स्यादत आह॥ कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्ततया ना ४

श्रीयेन॥ स्थानिवद्भावेन ह्रीयिन रीतिनिर्देशश्चास्या ज्ञापकः॥ ऊर्णुनु पीवि नुत्यादि सिद्धये कार्यमनुभवन्हीति॥ अत्र हि द्विर्वचने चीतिनुशब्द
स्य द्वित्वम्॥ अन्यथास्य ङीरित्यस्य षष्ठीत्वात्तन्निमित्तस्य कार्यित्वेनैव द्वित्वनिमित्तत्वाभावान्नस्य द्वित्वं न स्यात्॥ वस्तुतस्तु समवायिकारण
निमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्यैतत्तेनानाश्रयणभावेनैषा ज्ञापकसिद्धा॥ अत एव हि प्रयुक्तः॥ स हि नत्वेना
नाश्रयणेहेतो प्रसिद्धत्वं द्योतयन्नित्ति न तत्त्वम्॥ द्विर्वचने ची इत्यत्र भाष्ये ध्वनितैषा॥ १०॥ ननु प्रणिदापयती इत्यत्र दारूपस्य विधीयमानाय
संज्ञादापेतस्यादत आह॥ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते॥ यमुद्दिश्यागमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बो
धितास्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन शब्देन गृह्यन्ते बोध्यन्त इत्यर्थः॥ अत्र तद्गुणीभूता इत्यंशो बीजकथनम्॥ लोकेपि देवदत्तस्या
ङ्गाधिक्येपि शिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते॥ यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेः प्रणिदापयती सादीनदाप्रत्यय इत्यस्य धुत्वम्॥ अने
पुगिति पुग्विधानसामर्थ्यादित्येषा नित्या॥ अन्यथापि च मानइत्यादौ वकारस्य पुकत्वं न त्वापरिभाषया विशिष्टस्य सवर्णदीर्घेण तद्य्यर्थ्यं
स्पष्टमेवानेन दिदीयेइत्यादौ पणादिनजहारे त्यादावात औ णल इति ना॥ नं चैकारोदीर्घवर्णस्य वर्णान्तरमवयवः कथमिति वाच्यम्

धनेनावयवत्वबोधनात्।तस्य चावयवत्वादस्येपर्यवसानंबोधम्॥ नचोक्तज्ञापकाद्गुणग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम्॥ आ
नेमुगितिसूत्रेभाष्येऽकारस्याङ्गावयवत्वस्यमुगि। त्यर्थेपिचमानइत्यनेनास्यानुदात्तेदित्त्वेनस्यादित्याशङ्क्याद्गुपदेशेनक्तेस्तद्गुह
णेनयाहिषूयतइत्सूक्तेरसंगसापत्तेः॥ किंचङमन्नपदावयवस्य हस्वात्सरस्यङ्मोङ्मुडित्यर्थेङुवन्नास्तेइत्यत्रोङ्मुडागमपात्त
प्रातिमाशङ्क्यारागमाइति न्यायेनाद्यन्तस्यापिपदान्तपरेनग्रहणात्सदान्तस्येतिनिषेधेनियाचपरिभाष्यागमानामागमिधर्म
वैशिष्ट्यमपिबोधनइत्याशयकङमुट्सूत्रस्थभाष्यासंगतेश्च॥ किंचगुणादेरपरत्वेरेफविशिष्टगुणत्वाद्विष्ट्यम [illegible] थाऽकारस्यगु
णावृद्धी [illegible] विवेतिनियमोनस्यात्॥ नचवर्णग्रहणेनतदप्रवृत्तौनसंगच्छेत॥ [illegible] वरदाभ्यामितिसूत्रेभाष्येगुणोभवतिवृद्धि
र्भवतीतिरेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञकोभिनिर्वर्तितइति॥ एवं नैटिरोरनिटीत्यादिचरितार्थम्॥ [illegible] नागवकानांसागमका आदेशा भ ३
स्यस्वयमर्थः॥ ईडीधातुकस्येडागमइत्यर्थेज्ञातेनिस्येषुशब्देषु आगमविधानानुपपत्त्याधीपत्तिमूलवाक्यानरकल्पनेनेइ रद्धि
तवृद्धिप्रसङ्गेसेटवृद्धिः कर्तव्येभिताएवंचारंभिवाज्ञापिवृद्धिविपरिणामइतिनतिसाचहानिः॥ स्थानिवत्सूत्रेचनेदशादेशग्रहणम्॥ ५

पा

साक्षादष्टाध्यायीबोधितस्थान्यादेशभावेचारितार्थ्यात्॥ किंचैवंसतिस्थानिवुद्ध्यैवकार्यप्रवृत्त्यानिर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषा अप्रा
प्त्याऽडागमसहितस्यपिबाद्यादेशापत्त्यालावस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासंगतिः॥ स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येतिपरिभा ध३
षाप्रवृत्तौनिरूपणपि सत्वपरत्वान्निस्थादेशेस्थानिवद्भावेनत्र्यादेशमाशङ्क्य सकृत्तिन्यायेनसमाधानपरभाष्यासंगतिः॥ एरुरित्यादौस्थान
षष्ठीनिर्दिशान्तरसप्तं यापठितवाक्यस्यैवसमुदायादेशप्रत्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्यस्थानित्वसूत्रेग्रहणेननदोषः॥ आनुमा
निकस्थान्यादेशभावकल्पनेपिश्रौतस्थान्यादेशभावस्यनस्त्यागइत्यत्रपरस्मिन्निरयादेनांसंगतिः॥ एतेनयदागमादितिपरिभाषास्था
निवत्सूत्रेणगतार्थेत्यपास्तम्॥ एतत्सर्वंदाधाघ्वितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्॥१९॥ नन्वेवमुदस्थादित्यादावुदःस्थास्तम्भोरितिपूर्वसवर्ण
त्रिरत आह॥ निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्ति॥ षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रमर्थवत्तिनितद्धितीयस्यायमर्थः॥ षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चा
र्यमाणसजातीयमेवनिर्दिश्यमानावयवरूपमेववास्थानेनस्थानिरूपितसंबन्धेनयुज्यतेनप्रतीयमानमितितेनेदंसिद्धम्॥ अ
त्रास्थातावित्यादौदीर्घाणामादेशानापत्तिस्तेषांनिर्दिश्यमानत्वाभावादितिवाच्यम्॥ जातिपक्षेदोषाभावात्॥ किंचनसूत्रपियेगोरि

दि॰

त्तिनिषेधेनग्रहणकशास्त्रगृहीतानांनिर्दिश्यमानकार्यबोधनान्नदोषः॥इग्यणः वृद्धिर्ङिं तं तु इवर्णोवर्णान्तश्नुधातुभ्रुवामित्यर्थे
नधात्वादीनामपिनिर्दिष्टत्वात् स्यादेशत्वाच्च॥ङि॰ ङौ डिं तं तु स्पष्टार्थमेव॥एतेनेदं ङि॰ तं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया
अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम्॥ह्वयत्र इह सूत्रस्थेनायोगवाहानामुपदेशेऽलोन्त्यविधिः प्रयोजनं कृतस्तत्रैनैतदस्तिप्रयोजनं॥निर्दि
श्यमानस्यैवेव सिद्धमिति भाष्येणविरोधात्॥अनया परिभाषयायेनविधिरितिसूत्रबोधितंतदन्तस्य स्या निता भावबोधनंयदा
गमाद्यन्तिलिङ्गस्य चातेनसुपदऽदस्ख्यादित्यादिसिद्धिः॥अनयाचस्वस्वनिमित्तसंनिधापितानामलोन्त्यस्यैयादीनां समावेशएवानबाध्य
बाधकभावः॥विरोधा भावात्॥भाष्यङ्गाङ्गिभावःउभयोरपिप रार्थत्वेनतदयोगात्॥अनेकाल्शित्सर्वस्येतिसूत्रेसर्वस्यैतत्परिभाषाबोधि
तएवगृह्यते॥यत्तु अरिः परस्यालोन्त्यस्यैतावेतद्बाधकानि चितितन्नाउदः स्थास्तम्भोरितिसूत्रविषयेऽस्याःपादःपदितिसूत्रेभाष्येसंचारितत्वाना
यितयोरियंबाधिका॥एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात्॥इतितिचिंशनेरितिसूत्रेकैयटः॥अस्यविषयेनायंन्यायःस्थानिवद्भावेनैवलेमप्य
म तितन्यायेनतद्धर्मवकार्यजननात्॥इयं चावयवषष्ठीविषयेपि॥तेनदोः सख्यावितिसत्वमतिस्य इति यत्रोपसर्गतकारस्यनानिर्दि ६

श्री

स्तं॥अत्र मानं षष्ठीस्थानरत्यनएकदेशानुवृत्त्यास्थानेयहणेनुवर्त्तमानेपुनःस्थानेन्तरतमरतिस्थानेस्था
नेग्रहण ३

स्यमानस्यप्रदायवयवमपर्यन्तस्यैवयुधाश्योनवृत्तियुथमित्यादौसोपसर्गावयवमपर्यन्तस्येतिबोध्यम्॥पादःपदितिसूत्रेषष्ठीस्थानेइतिसूत्रेच भा
ष्येस्पष्टैषा॥२१॥ननुचेतेस्यादौहस्वस्यैकारस्यप्रमाणत आन्तर्यादिकारोपिस्यादत आह॥यत्रानेकविधमान्तर्यंतत्रस्थानत आन्तर्यंबलीयः॥अ
नेकविधंस्थानार्थगुणप्रमाणैर्भेदात्॥तद्धित्रुतीययाविपरिणम्यवाक्यभेदेन स्थानिनःप्रसङ्गे जायमानःसदृशतमएवंस्थानतएवान्तरतमइत्य
र्थकमतमपृयहणमेवानेकविधान्तर्यंतत्रागमकम्॥स्थानतस्थानेनेत्यर्थः॥तत्रस्थानत आन्तर्यमितिकोयणचौ स्यादौप्रसिद्धमेव॥अर्थतः
पद्मदस्यादौ॥स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वेतिसिद्धान्तादथाभिधानसमर्थयोःसतस्यादेशइतितत्समानार्थतःसमानवर्णपाद
योरिनिः।नुवचकोद्युरितिचगुणतोवाग्घरिरित्यादौ॥प्रमाणतोऽदसोमित्यादौ॥स्थानेन्तरतमसूत्रेभाष्येस्पष्टैषा॥२२॥ननुद्वचालिसत्यरूप्रादू शे
होदेतिवृद्धिःस्यादत आह॥अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य॥विशिष्टरूपोपादानेउपस्थितार्थस्यविशेषणतयान्वयसंभवेसाङ्गभानाभावो
स्यामूलम्॥अत्रार्थकमितान्वयमतिरेकस्थितः॥शास्त्रीयोपिगृह्यतेइतिसंख्यात्था॥अहीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्॥इयं चवर्णग्रहणेपुनः
तिलस्येत्यत्रभाष्येस्पष्टम्॥अवएवण्याविशिष्टरूपोपादानविषयेतिवृद्धाः॥एतन्मूलकमेवयेनविधिरित्यत्रभाष्यपदाते२३वानर्थ

१ केनवरत्नाधिविरिति। किं च स्वं रूपमिति शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिनार्थो गृह्यते रूपशब्देन स्वरूपम्। एवं च तद्वन्न्यथं शब्दस्य संज्ञीति तदर्थः॥
तत्रार्थो न विशेष्यस्तत्र शास्त्रीयकार्यासंभवात्। किंतु शब्दविशेषणमेवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीति फलितम्। तेनैव परिभाषा सिद्धेति ना
घृस्य सूत्रम् ॥६५॥ अन्यथमपि महत् तस्यैवोर्माड़ इत्यत्र महतड़स्यात्वापत्तिरत आह। गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः। गुणादागतो
गुणः। पृथागोशब्दस्य जाड्यादिनिमित्तार्थो वा हीकः। अप्रसिद्धस्व संज्ञादिरपि तद्गुणारोपाद्बुध्यते। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथमबुध्यर्थः॥
गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेणैव वर्त्तते। एवं चाप्रसिद्धत्वं गौणत्वम्। ह. के। णिचात्र गौणत्वं तेन प्रियत्र्यादणामित्यादौ त्र्यादेशो लं ५
भवत्येव॥ तत्र त्रिशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वेपि त्र्यरूपेण गौणत्वाभावात्। किं चायं न्यायो प्रातिपदिककार्ये किं तु पातं विशिष्यार्थोपस्थापकं वि
शिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्ये व्यवस्थितस्य पदान्तरसंबन्धे हि गौर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामिति सत्त्वर उक्त
त्वाज्ज्ञातसंस्कारबाधयोगः प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावबीजम्। श्वशुरसदृशस्यापत्यस्यार्थके श्वाशुरिरित्यादौ न तद्भ्रमः। सिद्धं यत्पातनमि १
त्यादि। न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति वाच्यम्। तेन प्रातिपदिकपदत्वेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात्॥ निपातस्येतु

हि॰

त्वसा॰

चारित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यककार्यविधायके ऽदि इत्यादावेतत्सूत्रस्यागोऽभवदित्यादौ दोषो न। अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र
प्रसिद्धदेवतात्वाद्वा अग्नीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वे त्वरङ्गत्वादीत्वषत्वे भवत एव। सदृशलाक्षणिकाग्निसोमपदयोर्द्वन्द्वे तन्नाम काविर्यर्थं किंच
न षत्वम्। आह। गौणलाक्षणिकत्वादस्य ऽप्रसिद्धत्वात्। अत एवाग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन षत्वाभावः। एपरमशः तत्स्थेऽमत्सा
माइति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते। गौणपाठइत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासंभवेन विभक्त्युत्पत्तिवेलायां तु त्रिगौणार्थप्रतीतावप्यपद प्रया॰
स्याप्रयोगेण बोद्धुम्। किं सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वग्रहणात्संपद्यते ऽमहा महा नं भूतस्वद्भ्रवतोत्यादि भाष्यप्रयोगत्वाबादेशादीनां करणे
न चास्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितं यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु पुनरनापत्तिः। किं च पुरुषमिसृजे कर्मनिर्दिष्ट इत्याधुक्तेः हेदानीं ग निर्दिष्टं कर्ता किं पत्वत्र॰
मभ्याजः कल्पादेवदत्ते इत्यादौ सर्वदिनिष्ठं गामेव कर्मदेवदत्तम् एव कर्त्ताऽप्याजे यक्रिया इत्यर्थकेनायं च सूत्रस्य भाष्ये णकारकादित्रभाप्रयोगयो
स्य सर्वक्रियाष्व्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकात् प्रयोगइत्येन तत्स्यार्थकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां
साधुत्वान्वाख्यानमित्यर्थः। ताभेन पाठनक्रियान्वयकालेपदस्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोजनम्। रूपाएवमेव मूलके ऽनित्यत्वकपदार्थायइतिस्थितेः

पूर्व

६ पिपरकार्यविषयकः॥ध्वनितं चेदं सर्वादिसूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमारभमाणेन वार्त्तिककृता पूर्वादिसूत्रे संज्ञायामितिवदनात्सूत्रकृता ऽन्वर्थसंज्ञया
तत्रस्यारम्भानंगीकुर्वता भाष्यकृता च॥ अर्थाश्रये एतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्या लिङिति श्रो सूत्रस्य भाष्यस्य लौकिककार्यवत्त्वयोर्स्य पदाश्रये तत्र न्यायः। तद्
हि तराश्रये शब्दाश्रये चलेइ स्यर्थः। गोतइ तियथा श्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनाङ्गरी स्यैवतस्य भाष्यस्याख्यस्येथ स्यादि सलभा॥१५॥ अर्थवद्ग्रहणे
वृ४ स्यस्यापवादमाह॥ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति॥ यथेन विधिरित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितं पा॥ ननराज्ञा सामेत्या दावन्नोपो
दंडी वाग्मी साद्यादाविनह्निति नियमः सुपधा सुर्वोताड् स्यादावल्वसन्तस्येति दीर्घः सुशर्मा सुप्रथिमे स्यादौ मनइ स्रिडी विशेषधश्वसिद्धः॥ अन्येतु पाठे वेविपिध्वमि
सन्नड्त्व मावृत्तये क्रियमाणादिणः षीध्वमित्यत्राङ्ग्रहणादर्थवत्समि भाषाऽनिस्यात मूलकमिद मिसाहु॥ विभाषेट इत्यत्रानर्थकस्यैव पीध्वमः सं
भवास्त्रापितस्यैवग्रहणमितिभ्रम वारणायाङ्गादितिपा॥१६॥ अनुवृत्तिप्रत्रलिङ्सिचावात्मनेपदेषु स्पत आत्मनेपदेषु स्येवसंबध्यतानन्तरस्तादत आह॥
एकयोगनिर्दिष्टानां सहवानुवृत्तिः सहवानिवृत्तिः॥ वाराब्ज्ञवार्थे। पर स्परान्वितार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती अर्थः। एककार्यनियुक्तानां बहूनां लो
के तथैवदर्शनादिति भावः। यत्तन्नज्ञापकं नेडुशी स्मत इत्यत्रवर्त्तमानेपुनरिड्ग्रहणं ६

आर्द्धधातुकस्येत्युत्यत्र

६२

मृतद्वितस्यासंबन्धार्थमिति आर्द्धधातुकस्येवीति सूत्रे भाष्येतत्रसेड्ग्रहणप्रत्याख्यानायेड्ग्रहणेनुवर्त्तमानेपुनरिड्ग्रहणस्येदगुणरूपविकारा भावार्थत्वस्योक्तेः चे
तनद्वितीयधातानत्रोनिवृत्तिस्तुक्वचिदेकदेशोप्यनुवर्त्ततइतिन्याय सिद्ध। वस्तुतस्तु दीर्घाद्विचीति सूत्रस्य भाष्यमेकदेशेयुक्तिः॥ आर्द्धधातुकस्येति सूत्रस्येड्ग्रहणस्य
नेडुशीति सूत्रे भाष्यप्रत्याख्यानात्तत्रक्रणेनगुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात्॥१७॥ नवसुगधिकारः पाणिनड्उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गा
धिकारादित्यनुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात्तथाद्यापिमहायनान्तास्यादौ संख्याप्रत्यादेरित्यतः संख्यादेर्निरेवर्त्ततेऽप्रत्यादेरितिनिवृत्तमिति चानुपपन्नमत
आह॥ एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोप्यनुवर्त्तते॥ एकत्रार्थयोगः संबन्धस्तेननिर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थइतिपदार्थाजिरसूत्रैक
यः॥ तावद्भात्रांशेसमिनत्वभनिड्जवल्लत्वमिदप्रत्याख्यातेयंदामहायनान्तादिनिसूत्रेऽन्तोमुरससोरितिसूत्रेचभाष्ये पूर्वा॥१८॥ अनुदा च४
त्तानामदस्यादिनाद्भमपिसाद्याववुनासिद्धः स्यादतआह॥ भाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणं न॥ अणुदित्सूत्रेऽप्रत्ययइत्यनेनसामर्थ्यात्सूत्रपाठंजातिपदेण
भाव्यंगुणाभेदकत्वेनचप्रामेनेत्यर्थः। भाव्यमानउदित्सूत्रे प्रत्यादेशात्मगमेऽपुसवर्णग्रहणाभावंसकाराज्ञाणुकापवंतर्हिसिद्धेऽप्रत्ययइतिप्रति
षेधंशास्तितज्ज्ञापयतिभवत्येषापरिभाषाभाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेतिकिंचभ्रादईयसइत्येवान्तर्यतोदीर्घसिद्धेस्याद्यादिति दीर्घो

६ च्चारणमस्याज्ञापकम्। अयणादि सूत्रे मादादिनिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा। चोः कुरिति सूत्रे नाप्यमानेनापि सवर्णग्रहणं विधेयेऽदितुच्चारणसाम
र्थ्यात् एतदेवाभिप्रेत्य भाष्यमाना न्यायेन सवर्णान्न गृह्णातीति न्यासः शहन्नि। ।९। ननु नैवमस्तो सेरि त्यादिनाभूदित्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत आह॥
भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति दिव उत् इत्यत्र उदिति तपरकरणमस्याज्ञापकम् इति स्वरितमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्। ननु एवं हि अणो हि
तमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनानाद्यादेशापत्तिरत आह। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। वर्णप्राधान्ये यदि प्रत्ययमेव तत्तत्तं च प्रत्ययलोपे इति सूत्रे
स्थानिवद्वावेनुवृत्तैवेति सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्यैतद्विशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति सिद्धम्। वर्णप्राधान्यं च वर्णस्ये
तराविशेषणत्वरूपं प्रत्यय निरूपितविशेष्यतारूपं च तेन गोहितमित्यादावव्वादिर्न चित्रायां जातः चित्रेत्यादौ अण्लोपे कारस्य दन्तः ङीविधिः प्रत्ययः॥
इयमत्रिविधैका। निवृत्ता आप्यावपि प्रयोजने प्रत्ययलक्षणं विधेर्निमित्तके इति स्पष्टं भाष्ये। ... नन्वेतःकम्। यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे प्रत्ययग्रहणं अर्थमत कं
आह। गणादयोऽनुसन्ध्यानिप्रातिपदिकानि। इदमेवास्याज्ञापकमितिकैयटः। यः कसेस्तु नवं सोनभिधानात्॥ एवं रनाकौ विस्तारेण भाष्ये स्पष्टा।
एवं तु ... पाविसाद्ये भाष्ये अनुसन्धानीयानि। इदं शाकटायनादिरीत्या पाणिनेस्तु अनुसन्धिपदरूपमेवेति शब्दे नुशेखरे निरूपितम्॥ आ ६

प्रत्ययस्य लुगि २

यत्नेष्विनीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्॥ ननु स्वरदत्त्वे स्थिक्यै इत्यादौ देवे हिः सत्वं न त्वादि प्रयुक्तधातुत्वाद्यापत्तिरत आह॥ प्रत्ययग्रहणेय
स्त सर्वं सर्वविधिं नत्वादेर्तत्त्वं न तस्य ग्रहणम्॥ यस्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये इति योगविभज्यते॥ गृहीमाणे
उपस्थित इति शेषः। तेन न तदाद्यन्तांशः सिद्धः। तदन्तांशस्तु येनविधिरिति सूत्रेण सिद्धः। शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरा सत्वे। अनुप्रस स च ७
यव४ येनस्वप्रकृत्य सर्वैक समुदायोहि पात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति न तन्मात्मसिद्ध्यानित्यादौ न स्यात्तादृश समुदायेन व्यभिचारेणाकृपा
संभवात्। यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादेरित्यन्तांशमात्रोपस्थितिरित्यङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः। एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तांस्तत्प्र
त्यय आश्री। येन तत्रापि तदादेरित्यन्तांशोपस्थितिः। परं तु तत्र पञ्चम्यन्तता। अतएव ह्रस्वादिति सूत्रेण ङ नाद्दित्यर्थलाभः॥ अस्याः परिभाषायाः प्र
योजनान्तरं येनविधिरिति सूत्रे भाष्ये उक्तं परमगार्ग्यायण इति। परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहे पि गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न तु विशिष्टात्। निष्कृष्यना
वमात्रेणैकार्थीभावाभावे वृत्तिर्न च स्यात्। अत्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्ये यत्तु विस्तरः। प्रत्ययमात्रग्रहणे पानन्तुप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे इत्युक्ति
थेन्यत्र भाष्ये इयमङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा॥ येनविधिरिति सूत्रे भाष्येण ह्रस्वटकनदन्तांशस्यापवादः षड्कोनाग्रमपदेन च पञ्चम्या। यत्रप

पि२

०ग्रुप्यान्तास ः प्रत्ययं कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तेन तत्र तदन्तविधिर्नेत्यर्थः । यथा । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः इत्यत्र तपत्तीर्णेत्यादौ धातुतकारस्य न
नत्वमात्र तन्त्रांशानुपस्थितावपि तदादौ तत्रांशस्योपस्थितेरिति फलान्तरात् । अस्य निष्ठान्तस्येत्यर्थ इति निर्देशः । तदंशानुपस्थितौ मानाभावात् तदन्तेऽपि
पस्थितौ तु नयोरेकविषयत्वमेवश्याद्दिनिहपत्नीत्यादौ दोषः स्यादिवास्यनाशी लूलुदोऽपि स्यादि लुलुदः प्रत्यये परिस्थयं नियमेनावधिसाकाङ्क्षत्वि
नोपस्थितव्यानोरिस्येवावधित्वेनान्वयात्तदन्तविधिः । अप्रत्ययाहीनदोषः । तत्र कस्मादिति नियतावध्याकाङ्क्षया अभावेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययवि प ८
शेषणत्वाभावात् । पञ्चसंज्ञासूत्रेऽपि तदादेः प्रत्यये परे इत्यर्थः पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव । अत एवोत्तमेकाभ्यामि
त्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते । ५ । ननु एवं कुमारीब्राह्मणीरूपेत्यादौ ग्रहपतिर्ह्रस्वापत्तिरत आह । उक्तपदाधिकारः प्रत्ययग्र
हणेन तदन्तग्रहणम् ह्रस्वस्य ह्लेरेवं यद्दलसंधि सत्र लेख ग्रहणात् तत्रैरेवेति नवनन्तमनभिधानात् । इयं च ह्रस्वस्येति सू
त्रे भाष्ये स्पष्टा । ६ । तत्रैवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योरिति स्यादत आह । स्त्री
प्रत्यये चानुपसर्जने । विषयसप्तमी । यस्त्रीप्रत्ययस्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो न यस्तु प्राधान्येनाह तत्र तदादिनियम १०

पे१ दा१

मोऽस्त्येवेत्यर्थः । प्रथासत्यात्यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमनियंतदर्थं प्रत्यनुपसर्जनग्रहणं अत्वमेवैतत्परिभाषासत्त्वे वृत्तौ निमित्तं
तेनातिराजकुमारि इत्यादौ राजकुमारीग्रहणमर्थस्यातिराजकुमार्यं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि तदर्थं प्रत्यनुपस
र्जनत्वाद्दादिनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः । अत एवात्र परिभाषायां नेशास्त्रीयमुपसर्जनमसंभवात् । अस्याः
प ८ प्रत्ययग्रहणे इत्यपवादत्वात् । तदेकवाक्यतापन्नत्वात् । अत्रापि ग्रहणपदं संबध्यते । स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे विशे
षग्रहणे वा प्रवृत्तिः । न तु स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययग्रहणे । ध्वनितं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये । इयं च वाचनिकयेव विष
ढ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । ७ । ननु एवं तरतमपौ घ इत्यादिना तरबन्तादेः संज्ञा स्यादत आह । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्र
हणे तदन्तग्रहणं नास्ति । सुप्तिङन्तमिति सूत्रे ग्रहणमस्य ज्ञापकम् । तत्र प्रत्यययोः परसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
तदन्तग्रहणसंभवात् कृतेऽपि तत्फलाभावात् इति वाच्यम् । पदसंज्ञायाः स्वादिषु विषये प्रकृतिनिष्ठत्वात् पदग्रहणमप्याप्तं । म प्र
त्ययमात्रग्रहणाभावात् । सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । ८ । अन्यत्र तेन ऊरुस्थिति मित्यादौ नऊरुस्थितान्तस्य कांने चा

दि१ वे१

साराब २

भावा समासेन स्यादत आह। दृष्टं ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्॥ अस्याश्च कर्मणि क्तान्ते ऽन्तरपदे ऽनन्तरो गतिः प्रकृति
स्वरः स्यर्थको गतिरनन्तर इति सूत्रे ऽनन्तरग्रहणं ज्ञापकम्। तद्धि प्युदूरं तमभिभावति आशिवारणार्थम् भ्रुप्रत्ययग्रहे परिभाष ए २
भावा ३ येष्टं तस्य क्तान्ते स्वाद्विवाप्राप्तौ तद्धार्थं सदस्याज्ञापकम्। न चाप्युदूरं तमभिसादोपपत्त्वाद्भूतिगता विसर्गनन्तरेनिषिद्धात
न ४ गवनिता अभ्यापादा दिस्थलेपदा सत्वा भाविचादृमैष्णो॥ अनन्तर ग्रहणं ह्युक्तं तेनुत सामर्थ्याद् दृश्यादि सूत्रानुतिन हृ। पितमवा
नन्तर्यं गृह्यते इति न दोषः। न च प्युदूरं तमभि सादावन्तिना समासे ऽनन्तरस्योदो ऽपूर्वपदस्यापि स्वरार्थं तदितिवा अप्याका
रकाद् नेति सूत्रेकारकादितियोगं विभज्य तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकाद्दत्वपूर्वं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमितिनि
यमेनथाथादिस्वाराभास्याक्रवर्गगोद्दात्तत्व सिद्धेः। तस्मादनन्तरग्रहणं व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव। यत्रग
तिकारकसमभिव्याहारं तत्र तत्रकृदृग्रहणे तद्धि शिष्टस्यैव ग्रहणमपिशब्दान्त दर्शितमाह तके चलस्याः पीतिनर्थः। अ
भयानयाकृदृग्रहे विषये पत्वात्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया बाध एव स्यादित्यपि ग्रहणम्॥ अतएव सांकुटिनमिति ११

ए समर२

६१ से २

गतिकारकोपपदानामिति कृदृग्रहणमिति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विभक्त्यादेवाणि सिद्धे ऽतिनानुसंकेटिनमितो निपु
योगादितिसुत्रस्थभाष्यात्कं सगं च्छते। अथान्यत्र केवल कृदिति तस्यापि नुगन्तत्वान्ततोणिपाकिका दोषो दुर्वार एव स्यात। स्प
ष्टं चेदं सर्वसमासे ऽनन्त्र पूर्वइति सूत्रे भाष्यके यटयोः। गतिरनन्तर इत्यत्रानुगतेः पूर्वपदस्यक्तान्ते ऽन्तपूरेकार्यविधानान्तसमावधाने
पिके वलस्य क्तान्ते च नग्रहणं बोध्यम्। इयं च कृदिशेषग्रहणेष्वेव सामान्यग्रहणे च न तु कृदृग्रहणे इत्यनुपसर्जनादिनिसूत्र भा
ष्ये स्पष्टम्॥ परांगाधिकारे तस्य नलस्य चापरमङ्गं च विशेष्यं विशेषणे न तदन्तविधिः। येनविधिरित्यस्यायं प्रपञ्चः। तेनेष्टकचि
तं पक्वेष्टकचितमित्यादौ इष्टके षीकामालानां चिततूलभारिष्विति स्वो महान्परममहान् परमानिमहानित्यादौ सांमहदन्तनिर्देशश्च सिद्धः।
अतएवतदुत्तरस्य निपातो ऽयुक्त इति भाष्ये स्पष्टम्। अत्रपरशब्दे नोत्तरपदाधिकारे केवलपदाधिका रि २
रश्चापादस्य पदस्याती स्यन्न तदन्तग्रहणं लक्ष्यानुरोधादिति सर्वं येन विधिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्॥ न चेवमस्यापत्यमित्यादौ
वदन्तप्रातिपदिकाभावादिन्त स्यादत आह। अपदेशे वरक तिना। निमित्त सद्भा

स१

वाद्धि रिष्विपदेशो मुखो वेऽद्धा रोधस्याप्ति भेपदेशी यस्तु अपदेशे दृ त्वभावाद् विद्यमानव्यपदेशो ऽसहायः सतेन तु व्यंवहते
कार्यप्रती यैकस्मिन्न सहायेन कार्यं कि ई अमित्यर्थः । तेना कारस्याप्यदेशत्वानह । तिः । एकस्मिन्निस्युक्तेः सधा संनयने आकार
स्यनादि त्वं रविद्धाध्यानावि कारस्याना न त्वम् । अन्यथा सम्भु संनयने भवेद्यर्थवृद्धत्वा च्छोरिदा ङ्गौ रिवर्णान्न लक्षणं न
उत्त ५ स्यात् । अत एव बहुषु रिष्विर्यादेशोः पदत्वं न । लोके पि बहु पुत्रत्वेऽप्येकस्मिन् ज्येष्ठैक निष्ठ्यादि व्यवहारो ऽथं ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इ
ति किं त्वेक पुत्रत्वे तद् । अनेन चारागस्त्री । यस्याः प्यूतिंदेशाः एवं यायस्याद्वेका न निबन्धनं नहि त्वसिद्धेः । अत एव भवतीत्यादौ भू
इत्यस्याङ्गत्वमान्यवेतिमिदं इत्यस्य पदत्वमिया निसादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वं च सिध्यति । अन्यथाय
स्मादिभ्यः नत्तद्वादित्वाभावान्न स्यात् । यत्तु यो ऽर्थवान् ऽर्थस्य सागोपादानाभ्यां मेकाप्य पदे योर्ययोस्साद्वौ । अर्थवता धातो पा ३
रव्यवतीह एक जितिके यट तद्वान्त स्यैकपदार गि सर्वैर्थेन युक्ता अ
पंदे राइति भाष्येऽक्त मा अकृत्वादेरर्थशब्दो भयवृत्तित्वेन तस्याः शब्दमात्रत्व पंपदमेकावयवद् स्यर्थ इति तद्दावः । तस्मादेकस्मिन्न ११

ः प्राप्तो सहाय एवार्थवत्त्वात् । कृते इत्यादौ न शब्दाकारो ऽन्वामंत्य इति व्यवहारे सत्यारस्यैत्यो नियवहारे चासहाय ए
वेति तत्र व्यपदेशिवद्भावेन टिसंज्ञा सिद्धिरि ७

दुर्मारोपेणायुगपद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकस्मिन्नारोपितानेकावयवाभिः समुदाय
रूपत्वाद्यारोपेणैव तस्य शरीरमित्यादिव्यवहारस्तथात्रैकात्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्याय सिद्धं यमानवासहाय एव वा न
सवृत्तौ भवती त्यत्र भू इत्यस्याङ्गत्वानापत्तिः सहायत्वादिति वा अभा शपभावाद्याङ्ग त्वे कार्ये यस्मादिति न स्वतदादित्वे तस्य महा
यत्वाभावात् । लोके विना नैयक न्यादि सत्त्वपि एकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेवमन्ज्येष्ठ इत्यादि व्यवहारो वर्त्तान नैवं निज्ञो चचारएका २८
च इति भाष्यासंगतिः इकारस्यासहायत्वाभावेन तत्रैकान्ता नुपपादनादिति वा अत एकस्मिन्निस्यस्यापयालि चेन्न्यातस्य
वृत्तेः । अर्थवता अपदेशिवद्भावद्सत्त्वार्थवत्त्वे देना प्यसहायत्वमुपलक्ष्यते । अर्थबोधके न शब्देन व्यपदेशिसहशा भावः कार्यलभ्य
तदिति तदर्थ स्य न्यत्र विस्तरः । ऽननुगमादिन्याय तद्विधिना परम गादिभ्यो पिस्यात् आह । ग्रहण वतां प्रातिपदिकेन त २
दन्तविधिर्नास्ति । इयं समास प्रत्यय विधौ प्रतिषेधे उगिद्वर्ण ग्रहण वर्जमिति वार्त्तिकस्याप्रत्ययांशानुवादः । अत एवायं प्रत्ययविधि
विषयएव । अत एव येन विधिरिति सूत्रे प्रत्ययविधिभिन्ने पञ्चम्यादौ शब्दमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिः प्रतिपादनस्व

च २ भाषे २

साप्रसस्वेत्सादिउदाहरणं चसंगच्छते॥ अतएवचतदन्तविधिसूत्रे भाष्येसमासेत्सादिनिषेधस्यकथनवदस्यनकथनमासो
प्यनिषेधोविशेष्यतद्रूपेणगृहीतप्रातिपदिक सूत्रेएव॥ ध्वनितंचेदंसमासेनिष्कादिभ्यइतिसूत्रेभाष्ये॥ अत्रचज्ञापकंसपू
र्वाच्चेतिसूत्रम्॥ अथो ऽयपूर्वादिनिमित्यत्रतदन्तविधिनैवसिद्धे किंतेन॥ अत्रचैवंसूत्रान्नाहकदरगन्नाः एकगोपूर्वादिसादेः
केवलसूत्रशब्दरशब्देकशब्दादिष्विप्रवृत्तिर्व्यपदेशिवद्भावा स्यादतआह॥ व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन॥ पूर्वा सपूर्वा
दिनिरिस्येकयोगएवकर्त्तव्यस्तथ्योगकरणमस्माज्ज्ञापकम्॥ अनपेक्ष्यादिभ्यइतिसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थमितिचेत्राह॥ अतएवानिश्च्यस्या
दिसिद्धिरितिवा अथाज्ञापकपरभाष्यभाष्येणनानिष्ठा सादिप्रयोगाणामनुक्तत्वात् एकयोगेऽपितावतानन्तरत्वानुवृत्तौबाध
काभावाच्च॥ अतएवनाक्षादसंख्यादेरिति चरितार्थम्॥ अथाप्राप्तपञ्चमद्रासाद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनसंख्यादित्वात्तदैयथार्थस्यस्यम
च१ वास्तंप्रातिपदिकग्रहण एवनतुप्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणेनेनागितश्चेत्स्त्र नदोषइतितत्रैवभाष्येस्पष्टम्॥ उपंचयग्रहण
वत्तेतिचपरिभाषाप्रत्ययविधिविषयैवेत्सस्समासे निष्कादिभ्यइतिसूत्रेभाष्येकैयटयोः॥ तत्राहत्रिसादेःपरमाहनृशंकेकेवलो १३

याद्रो१

हशब्दे चप्रवृत्तिरित्यन्यत्रविस्तरः॥ ननुनाम्नो यीसादौप्रत्ययेपरेइत्यर्थः कथमतआह॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेतदन्त
विधेरपवादः॥ इयंवाचनिकी॥ एषायेनविधिरित्यत्रभाष्येपठिता॥ अस्माभ्यु स्वरूपसप्तमीसप्तमीनिमित्तम्॥ अतएवनेदुरिक
नीस्यादौवसादेः कृतद्व्यर्थलाभः॥ इयंचाङ्गधातुकस्येतिसूत्रेवसादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्याद्विशेष्यविशेषणयोःसप्तम्य
म्यन्तेनएवप्रवर्त्तते ननुडः सिधुडित्यादौसादेःपदस्येतिनार्थः॥ तोषस्रुसेसीस्यादौयथातादेरित्याद्यर्थलाभस्तथाशब्दे तु शब्द सिरी०
रेनिदृपितम्॥ ॥ घटपटंघटपटावित्यादिसिद्ध्यर्थआह॥ सर्वादिद्वन्द्वोविभाषयैवद्वन्द्वनिर्देशः श्वश्राणीसादिप्रकरणाविषयःस क५
वेदिद्वन्द्वसर्वः॥ चार्थेद्वन्द्वइतिसूत्रेणसमाहारेतरेतरयोगयोरविशेषेण द्वन्द्वविधानान्यायसिद्ध्यम्॥ तिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्र
स्थंबहुवचनग्रहणमस्याज्ञापकम्॥ नहि इदंतिष्यपुनर्वसुइत्यत्रतद्व्यावृत्त्यर्थम्॥ नचैवमप्यत्रजातिरप्राणिनामितिनित्येकवद्भा
वेनबहुवचनाभावादिदंसूत्रमर्थमितिवाच्यम्॥ तद्धिकामिकत्वस्याप्यनेनज्ञापकत्वात्॥ नचैनमप्राणिनदनिवाच्यम्॥ आपोमयः
प्राणाइतिश्रुतेःअद्भिर्विनिलीयमानप्राणानामेवप्राणित्वात्॥ स्पष्टंचेदंतिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रेभाष्ये॥ अतएवद्वन्द्वश्वश्रा णी

नर्द५

स्यादौ प्रागेव यङ्गादीनामेव समासः॥ इति विपरीतनियमो न॥ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते॥ अस्य यो बहुलमिति सूत्रे भाष्ये बहु-
लमिति योगविभागेन षष्ठीयुक्तश्छन्दसि इति सूत्रे वेति योगविभागेन वेषां साधितत्वात् तिनप्रतीपम-न्यकं प्रियुष्मती स्यादिसिद्धेर्मायु
भवे इति प्राप्ते॥ अनुक्तिः यद् स्यात् विषयकृश्च मन आह॥ अकृतविकरणानुकरणं भवति हि यद्य निर्दयद् निर्देशो स्याज्ज्ञापकः॥ तत्रै
र्यका ५ व प्रातिपदिकत्व निबन्धन विभक्तिकरणात् इति स्यादेव मिति हि यो दीर्घा इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ ननु रामादि स्यादौ वृद्धौ कृता भावा ५
यां कोलपठेक अंपदत्वमु नयत आ अय्ये नान्नादित्वाद्यस्माद्धि हि त स्वहादि तरन्तत्वाभावादत आह॥ एकदेशविकृतमनन्यवद्॥
अनन्यवदिति स्यान्यवत्तु सर्थः॥ तत्रान्यसादृश्यनिषेधे न्यत्वाभावः सुतराम्॥ अत एव तादृशार्थबोधः॥ अन्यथा राक्रनावत्के तद्धादि ३
दिकानुपूर्व्यदृश्यानां ततो बोधो न स्यात्॥ एवं च रामदृनिमान्नात्वयस्माद्धि हि तस्त्वम्॥ ओदृ स्वस्य पदादिवत्त्वेन सुवमिति नदनत्व
मार्थसमाजयत्वम्॥ छिनपुच्छे शुनिपुच्छवत्तु व्यवहारवद्भ्मान्तेकत्वं लोकन्यायसिद्धम्॥ अत एवमा दी मतानि सूत्रे भाष्येदोम
नि राष्ट्रैकदेशादीनामनुकरणमिति मिसुक्ताकिमर्थं विकृतनिर्देशः एतदेव ज्ञापयत्याचार्य एवं सेषा परिभाषा एकदेशवि १४

कृतमनन्यवदिति सूक्तम्॥ एतेनायं न्यायः शास्त्रीयकार्य एव शास्त्रीयविकार एवेत्यपास्तम्॥ विकृतावयवनिबन्धनकार्येषु नायं
न्यायः छिन्नपुच्छे शुनिपुच्छवत्तु व्यवहारवत् विकृतावयववत्त्व व्यवहारस्यदूरूपपादत्वात्॥ एवमक्तपरिमाणग्रहणेप्ना य
मुक्तयुक्तिः॥ एतेन विधिरित्यत्र भाष्ये केयटयोर्ध्वनितम्॥ यत्त्वहुनरद्धिकं वा विकृतेन तत्र जातिभ्रंशक भूयावयवदर्श
नाभावेन तत्त्वाप्रतीतौ कार्यसिद्ध्यर्थं विकृतानन्यरूपावयवत्वप्रतीत्यर्थं च ज्ञानिवम्रुतम्॥ नित्तुल्यस्यानुरोधान्याया
नाश्रयणेन नाधियादिस्यादिसिद्धिः॥ स्याद्धं च चकृचि माया प्रवृत्तिः पृथग्भयोः पूर्वसवर्णइत्यत्रैके यटेन दर्शितादस्यान्यत्रावि
स्तरः॥ पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः॥ पूर्वात्परं बलवत्॥ विप्रतिषेधशास्त्रात्॥ पूर्वस्य परं बाधक
मिति यावत्॥ अन्येवं भिन्न्यी यत्र परत्वात्ताज्ञानं बाधिता धिर्न स्यादत आह॥ पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्॥ नन्वेवं नित्यहणामि
त्यत्र परत्वान्नित्वादेशे पुनस्त्वयादेशः स्यादत आह॥ सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव॥ तत्रैव चिदूरितार्थयोरेक
स्मिन्युगपद्दुभयोः कार्ययोरसंभवेन बाधकाभावात् स्पर्धायामत्राज्जादिवच्चा स्वदयप्रसङ्गः॥ नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सङ्क

इति न्यायसिद्धिः। यथा तु प्रबलयोरेकः प्रेप्साभवतिसतयोः पर्यायेणकार्यं कृतेनियमानमुष्योः युगपद्विषयत्वेनानादिदृष्टचका
र्यैतदेभयोनकिंचितियौगपद्यासंभवात्तथाशास्त्रयोर्लब्धार्थयोः कचित्तयोर्यौगपद्येनप्रवृत्त्यसंभवादप्रतिपन्नोप्राप्यायाभिर
परविध्यर्थम्। तत्रकृतेयदि पूर्वप्राप्तिरस्तितर्हि तदपि भवत्येवेति पुनः प्रसङ्गविज्ञान न्यायसिद्धिरितिविप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये
साक्षात्। यत्तु कैयटादयो अङ्कोपदार्थे प्रवृत्तिलक्षणं लक्षणेपक्षवादुभयोरपिशास्त्रयोस्तत्तल्लक्ष्यविषययोरेकार्थ्येन पर्याय
न्या॰ ५ एकद्वयोरपिप्राप्तौपरमेवेतिनियमार्थमितिसकृद्गतिन्यायसिद्धिः। अत्रपक्षे एतन्नियमवशादेन ल्लक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपलब्ध
एवजातिपक्षेतुउद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तेष्वविप्रतिषिद्धार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः सत्त्वेतिप्राहन्यायेनयुगपदुभयासंभवात्पविरोध
स्थलेउभयोरप्यप्राप्तौपरविध्यर्थमितिपुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरितिनाव्यक्तिपक्षेसर्वत्रलक्ष्ये शास्त्रप्राप्तौतिन्नजातिपक्षेद
सत्रभानाभावात्। तत्राप्युक्तगृह न्यायादिस्थले जातावाश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेवजातिपक्षाश्रयणस्यभाष्येदर्शनात्।
अतएववासहपरसूत्रेभाष्येजातौपदार्थेनवयवेनसाकल्येनविधेः प्रवृत्तेर्गौरनुबन्ध्यइत्यादौसकलगवानुबन्धनासंभवा ९५

न१

त्कर्मणोवैगुण्यमुक्तम्। भाट्टमतेऽपि चासर्वद्रव्यगतत्वे गौरनुबन्ध्य इत्यादावेकः शास्त्रोक्तमपरोशास्त्रोक्तमित्युक्तम्। किंच भाष्ये
ऽन्नुजादिदृष्टान्तस्यव्यक्तिपक्षएव सर्वविषयत्वं न जातिपक्ष इत्यत्रमानमस्ति। अपिच व्यक्तिपक्षेपि चरन्यव्यक्तिरूपविषयला
भेनचरितार्थयोरियं व्यक्तिविरोधास्वविषयकत्वं कथयतीति वक्तुं शक्यम्। जातिपक्षेपि तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव
नेनद्वात्रिंवि षपक ४ त्वमित्यत्र विनिगमकाभावस्तत्र लक्ष्यानुसारात्कचिज्जातीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचिल्लौकिकदृष्टान्ताश्रयणमितिभाष्यसंम
तमार्गएवयुक्त इति बोध्यम्। द्वयोः कार्ययोर्यौगपद्येनासंभवएव विप्रतिषेधशास्त्रप्रयोगी। इदमिकोगुणवृद्धी इत्यत्र कैयट
स्पष्टम्। यथाशिष्टादिस्थानेनादिशाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्याभिभवाभावात् नागोजदरस्यस्थानिवत्त्वेनास्ते
वत्तथाप्यादेशप्रवृत्त्युत्तरं भवमननुलप्रवृत्तिकाले। एवंतु म[redacted]तुव्यत्ययोः क्रियमकोष्टनी इत्यादौयुगपदसंभवः। यदागमादे
शस्यतस्य कृत्युत्तरं प्रवृत्तेः। एवंमिन्धी इत्यत्रनात इडभावयोर्युगपदेकस्थानिसंबन्धस्यादृष्टरूपनिमित्तानन्तर्यस्य चासंबाधः। अनु भवो २
सुटोरपि तुरि अजादिविभक्त्यानन्तर्यबाधः तुमिहस्थाङ्बाधइत्यसंभवाद्विप्रतिषेधः। कचित्तानुरोधेनपूर्वशास्त्रस्यस्वरितत्व

दि १

बलात्

प्रतिङ्गोस्त्विति तेनाधिकं कार्यमित्यर्थाः सर्वमेव भवति। तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीता इति त्वरितेने तिसूत्रे भाष्ये विप्रतिषेधसू
त्रस्थपरशब्दस्येष्टवाचित्वात् संग्रह इति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये॥ ४०॥ नन्वेवं पचेनेइत्यादौ परत्वाद् विकरणमुदात्तङित इत्यादिनियमा
नुपपत्तिस्तेन व्यवधानादत आह। विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्॥ अत्र वृद्ध्यस्स्यसनोरिति सूत्रेण स्यैव विभाषा तङ्विधानेनैव नियमा ज्ञापकं अन्यथा स्यव्यवधानं ३
मानामप्रवृत्तौ समाप्यशास्त्रेणात्मसिद्ध्या विकरणविधानं व्यर्थं स्यात्॥ अत्रार्थे ज्ञापितेनु स्य इति तत्र विषयसप्तमीबोध्येति अ
नुदात्तङित इत्यत्र भाष्ये कैयटयोः स्पष्टम्॥ विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् भाष्ये ध्वनितम् [illegible]
नुत्वात्साम्प्रज्ञापकमनुदात्तङित इत्यादौ प्रकरणं तिबादि विशेषकवाक्यतया विधायकं तत्र धातोरिति विहितपत्यर्थमीति तेन सामाना
धिकरण्यमनुदात्तङित इत्यादि विहित विशेषणमेव। एवं च लावस्थायां स्येपि तद्व्यवधानेन तङ् सिद्धिः॥ रावादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः
यद्वा लभाश्यापेक्षत्वादन्तरङ्गादेशालकारविशेषापेक्षत्वात् स्याद् यावद्धि रङ्गादि तिङ्ग्योगलक्षणपक्षे व्याप्यमपि न दोषः॥ अत्र पक्षे वृ
द्भ्यः स्ये ति सूत्रस्य विषये आत्मनेपदशब्दो भाविसंज्ञाश्रयणीय इति तत्त्वम्॥ भिन्नवाक्यतया समान्य [illegible] १६

उ शास्त्रविहितानां नियमे लुगादिनैव नियमेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या॥ भुक्तवंतं प्रतिमाभुक्तवान् इति ब्रूयात् किं तेन कृतं स्यात्॥ इति
न्यायस्तु नाकशास्त्रे प्रयोजकः। नियमादिशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः॥ ध्वनितं चेदं स्थानेन्तरतम इति सूत्रे भाष्ये॥ शास्त्रान
र्थक्यं तु वृद्धिरेचिसूत्रे भाष्ये निरस्तं तत्॥ सामान्यशास्त्रेण सन्निहितपूर्वसूत्रस्थ एके यदि तस्याप्रधानानुरोधेन गुणभेदकत्वमनात्त्वा
नि ४ वस्थकत्व विकरणान्यकार्याप्रसक्तिनि [illegible] वृत्तौ च तत्क्रमेतस्य तदपि वृत्तिः कर्मणि गौरव मिस्यन्यत्र विस्तरः॥ ४१॥ पराण्ति संव
लवर्ण नात्कृतप्रसङ्गित्वान्तरङ्गं भावाभावकस्य च भावकस्यानापेक्षयान्तरङ्गभावस्येव तत्क्रमेनुचितमिति निरस्य बलव
त्वे बीजं तदाह॥ कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम्॥ अनयोर्बकुदती स्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वाच्छप्रत्ययादिर्भवति॥ ४
यद्यपि नित्यं बाधित्वा पूर्वं प्रवृत्ते [illegible] तथापि पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वमपि सार्वधातुकेनाशक्यत्वात् [illegible] ६
भुक्तविधिर्नित्यो भवति॥ इदं शब्देन्दुशेखरे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र [illegible] विज्ञाते सत्र विकरणे कृते नेतरस्य स्यात्॥ अकृते धातुमा
त्रस्य यदनित्य वृत्तुत्कर्षम्॥ ४२॥ एतत्तु अन्यायेनाह॥ शब्दान्तरस्याप्राप्तेः शब्दान्तरस्याप्राप्तिर्भवत्यनित्यत्वम्॥ ४३॥ एतन्मूलकमे

रनि१ वाह।अन्तरङ्गानप्युवन्विधिर्बाधः।ऽप्रतिदेशविषयेऽस्यासिद्धत्वसूत्रेकैयटेनोक्ता।ऽपायदा[illegible]नुशा
स्त्रअन्तिरिकेणतद्विधेयकार्ययोरेवनिसत्वादिविचारायदापिअन्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह।कश्चि[illegible]हेनान्तप्रसङ्गा
न्तरेणापिनिमित्तध्वंसेद्वितीयेनिमित्तेनाभिमतस्यप्रसङ्गमात्रंनिमित्तव्यवहारप्रयोजकं।ननुबाधकाबाधितफलोपहितप्र
न४ सङ्गस्त्वथेतिभावस्तदाह।यस्यबलवतान्तरेणनिमित्तंविहन्यतेतत्र[illegible]निमित्तम्।अन्यत्क।चित्तुबाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्ग
एवगृह्यतेतदाह।यस्यबलवतान्तरेणनिमित्तंविहन्यतेतत्तस्यनिमित्तम्।समर्थमेकेयटेनएतदुपलक्ष्यकं।लोकेव्यवहारदृश्युदाहृ
युध्यमानयो तंवालिसुग्रीवयोर्भग्नवतावालिनिहतेऽपिसुग्रीवस्यवालिनःभावलेनव्यवहरन्तिभगवत्सहायैःपाण्डवैर्जयलब्धेऽपिपाण्डवा
न्ति नांप्राबल्यंव्यवहरन्तिचेत्सर्वमेवेदंलक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितम्।[illegible]लुटःप्रथमस्येतिसूत्रेभाष्येवार्त्तिकवचनाद्यनुपपन्नमित्यभिप्रेत्य
सद्भिपद्यते।यत्रत्वेकस्यैवकार्यस्यपरत्वंनिसत्वंत्रैतेच्छया।अन्तरङ्गभयंवानस्यबलवत्त्वेनियामकमुक्तम्।अतएवन
नत्रपरत्वान्निमित्तत्वात्त्वितिभाष्येऽकृतेऽप्येतावद्भवतुनसुपरत्वादित्युक्तिःकैयटेशिनःस्पष्टंचेदंविप्रतिषेधसूत्रे[illegible]कैयटेनोक्तं च ९१

च२

दृ२

ङ्गानिहसापेक्षयाणिसत्वान्तरङ्गत्वयुक्तंहि।तस्यप्रथमनन्तरप्रवृत्तौनिमित्तादित्येवभाष्येउक्तम्।एवंनिसान्तरङ्गयोर्बलवत्त्व
मपियौगपद्येसंभवत्येवबोध्यम्।[illegible]निमित्तान्तरङ्गंबलीयोऽन्तरङ्गःस्यासिद्धत्वान्नतदाह।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे।अन्तर्भूतमेव
हिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतानिअङ्गानिनिमित्तानियस्यतदन्तरङ्गम्।एवंतदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भू
तङ्गंकंबहिरङ्गम्।एतच्चवार्त्तिकसानयोरितिसूत्रेऽसिद्धवत्सूत्रेचभाष्येकैयटयोःस्पष्टम्।अन्तरङ्ग[illegible]शब्देनशब्द
यनिमित्तमेवगृह्यतेनशब्दरीत्युतस्यप्रधानत्वात्तेनार्थनिमित्तकस्यनबहिरङ्गत्वम्।अतएवतिसिधनिषेधश्चानिता एव ५
र्थः।अन्यथास्त्रीत्वरूपनिमित्तकनिरपेक्षयान्तरङ्गत्वात्त्र्यादेशेतदसंगतिःस्पष्टैव।अतएवत्र्यादेशेस्त्रीत्वस्यप्रतिषेध
पचेदि३ इतिसूत्रनिवसूत्रस्थभाष्यवार्त्तिकप्रदीपसंगच्छते।एतेनगोधेरःपचेरञित्यादौएयाहिनामद्धसंज्ञासापेक्षत्वेनबहिरङ्गतया
सिद्धत्वाद्धलिलोपोनास्यादितिपरास्तम्।यादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्।ननुयेनविधिस्तदन्तस्येतिसूत्रे
भाष्येकायणःचीस्यादावपितन्निषेधोऽस्योनन्तरङ्गत्वादित्याहोगुणभावश्चभूत।अत्रकैयटःसिद्धेऽहिकार्यादिकेन

दृ१ नह२

कृतमित्युपेननन्नसिद्धेव[illegible]उनरादेमात्रित्ययणादेशोनेशब्दमात्रित्यगुणइत्यन्तरंगत्वाद्गुणएवस्यादित्युक्त१

अस्यये गुणवत्तोपोद्घातप्रसङ्गे ऊढ्यमादत्वाद्लोपं बाधते गुणं तत्र रङ्गत्वाद्बाधते गुणो हाङ्गः सूक्तं भिन्नेभिस्तत्करणां तद्वीपु
धातु २ प्रधाभाद्कं चाश्रयति ऊहन्तुवकारान्तमङ्गमनुनासिकादिचप्रत्ययमित्यस्यापेक्षत्वाद्न्तरङ्गः स्तत्र कृतयण्गुणाप्रेष्यावद्दितावचं च
नि ३ संज्ञापेक्षस्यापि बहिरङ्गत्वस्पष्टमेवोक्तं भिन्नेन्यात्तदन्तविधावपि बहुपदार्थापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्य गुणसत्वेनान्तरङ्गापकथ
नपरभाष्यासङ्गतः बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां बहुद्वेपेक्षत्वापेक्षत्वयोः शब्दमर्यादया लाभाच्चातिथास्यामिद्धं बहूपदेशेऽसवर्णेदत्ता धा ४
अतएव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये गुणाद्यणादेशोन्तरङ्गत्वादित्यस्य स्थाने सुहाहणं नतु गुणादुङन्तरङ्गत्वादित्युक्तं त्वद्धा स्यात्तद
प्राथमान्तरेनवाव नुकुचिनं ॥८ पिवङ्कुमुचितमनुः अन्तरङ्गपरिभाषयातद्वारणसंभवात्नोक्तम्। सिद्धान्तेनिस त्वादुणास्वर्वमूढगुणस्तु हि यत्ता बोध
तत्वादनिस्सः ऊनैमाश्रित्येत्यादिभाष्येण च परिभाषायामङ्गः शब्देनसमभ्यावृत्तनयापार्थं शब्दरूपंनिमित्तमेवगृह्यत इति
केयटेन २ स्पष्टमेवोक्तम् तत्तदन्तविधिपक्षे परत्वाद्गुणः आगोवामुक्तं ननुकनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्यासंगत्यापत्तिः वर्तिलोप
न्तरङ्गपरिभाषानप्रवर्तते इति न युक्तं मानसूत्रे भाष्ये एव वृश्चादिषु लोपाभिप्रसङ्गः माशक्योपदेशसमर्थ्यान्न नननुश्वतौ यादेचारितार्थ्यं। ९९
च
शब्द ३

न चसंहाग्रहणस्यासाधारणं कलना न्नीत्यभिप्रायेणेदं

त
बहिरङ्गतयासंप्रसारणस्यासिद्धत्वेनपूर्वमेवतस्यासिद्धरितिभाष्योक्तेः यत्नुलोपस्यपदसंज्ञायामसिद्धत्वापत्त्येत्तत्रनषडितिनि
षेधइतितन्निस्मात्नलोपस्यहिपदसंज्ञापेक्षत्वेनबहिरङ्गत्वेवा अंतत्वना संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाबापत्तेस्तत्र नैर्पत्तत्वप्रिध
र्थाय सामो तितन्निमित्यारव्यानसामर्थ्यं न भूतपूर्वेषदत्वमाश्रयेति वोध्यम्। अतएव कृतितुग्ग्रहणं चरितार्थमावृत्तह्यापि सादि
पि ४ परत्वनिमित्तवत्वेन लोपस्य बहिरङ्गत्वाभावात भ्यामःपदसंज्ञानिमित्तत्वेपि न लोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात परम्परया निमित्तत्व
मादायबहिरङ्गत्वाश्रयणेनुनमानमाधुनितं चेदं न लोपः सुपिविति सूत्रे भाष्ये इतितत्वे च भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितम् अन्तरङ्गे कृतेम
न्नालंतत्कृतसंप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः ऊठ्श्वादिषु परसंस्काररूपे समानकालत्वमेवबहूयोरितिबोध्यम् एतेनान्तरङ्गं
१ बहिरङ्गं बलीयइतिपरिभाषान्तरमिसमासान्तप्रकरणेनाभाष्ये यत्विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रसारव्यानाद्धा अन्तरङ्गशास्त्रमस्या
लिङ्गमाश्रयं च त्रिपाद्यां न प्रवर्तते त्रिपाद्या असिद्धत्वात् अस्याश्चवाहऊठ्सूत्रे मूढग्रहणं ज्ञापकं मद्रेस्पाभपारसपादाध्यायी स्था। स्थ २
अयथासंप्रसारणमात्रविधानेनलघूपधगुणे वृद्धिरेचीतिवृद्धौ विश्वौह इत्यादिसिद्धसूत्रे यथर्ममेवासत्यांकितस्यां बहिरङ्गसं
स्पष्ट

प्रमाणस्यासिद्धत्वात् तद्रूपधर्मगुणेनस्यात् । न च पुगन्तेतिसूत्रे निमित्तमिको विशेषणमस्तु एवं न त्वं । सार्वेण गुणः । एवं च ना शि२
जान्तत्वर्थ इति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययस्याङ्गांशे उल्लिङ्गिताङ्कोहलन्तत्वे वा न्यायात् । पुगन्तेत्यादौ क
इकोगुणवृद्धीरिति) र्मधारयाश्रयणेन प्रत्ययपराङ्गावयवलघूपधाहल इको गुण इति सूत्रभाष्यसंमतेर्थे भिन्नत्वे । सारावदोषाच्च । अकारान्तोपप
र्दे ऽनकारान्ते चोपपदे वहेर्वाहिर्वा । शिविविं चावननिधानान्नमूरणवाक्यवहिरस्यादितुहन्तः क्षिपिं दाधम । धातूनामनेका
र्थत्वान्नार्थासंगतिः । प्रौहइसाध्यसाध्ववृद्धेः प्राप्तेः । अस्योहस्यानर्थक्यात्प्रौहोहिस्यापि प्रवृत्तिः । न चकार्यकालपक्षे त्रि
स्य ४ पाद्यां नस्वत्रिर्दुर्बीरेति वाच्यम् । पूर्वं प्रतिपरस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभवनपूर्वकं त्रिहल् पितबहिरङ्गत्वाभावान्तसिद्धत्वप्रतिपादना यानस्या ४
संभवात् । न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वादभावेन तं प्रतिपरासिद्धत्वं पूर्वत्रिस्येनेनवत्कृष्मशक्यमिति वाच्यम् । एवं हि विनिगमनाविरहा
दुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । किं च पूर्वत्रेस्यस्य प्रसह बेनतेनानुमानिक्या अस्या बाधावोचितः । अतः कार्यकालपक्षे पित्रिपाद्या
मस्या अनुपस्थितिरेवा । अत एव कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्या क्षयुक्तौ हल्कात् युक्तोयं परिहारो नव वहिरङ्गलक्षणत्वादिसु १९

क्तिविसर्जनीयसूत्रे भाष्ये सिद्धं तिनास्त्रिपादिस्थे तरङ्गं कर्तमयं परिहारो न युक्त इति तदर्थः । किं तु वचनमेव कर्त्तव्यमिति तदाशयः । ८१
अत एव निगमसत इत्यादौ एतदर्थं तस्य दोषः इति वचनमेवारब्धम् । अन्यथा अन्तरङ्गत्वात् लोपात् सुर्वे वैकल्पिकत्वेन यथ
यं स्पष्टमेवायं पिलत्यनुरोधादानुमानिक्याप्यन्तरङ्गपरिभाषया प्रसह सिद्धस्य पूर्वत्रेसस्य बाधवदन्तितेपिलहरणचरु । मिनी
दरणीयादिनिरिक्तः । अत एवो माङ्श्वेसाङ्हणं चरितार्थम् । नद्विरवह्य पाऊहे यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वान्तरङ्गत्वात्
द्गुणः कृते वृद्धि प्राप्तो परत्वपार्थम् साधनवोधक प्रत्ययोत्पत्तेः सनन्तरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगे पश्चात्तद्वाराद्वस्य समुदायेनया
गाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति निसंप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एहीसनुकरणस्य शिवादि शब्द संबन्धेनानुनास्य प्रवृत्तिरूपिक
परसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानिसंप्रत्तिवदनुकरणमिस्मन्निरंशमादायल्यप्राद् खेणतदप्रवृत्तेः । यत्तु पूर्वेषा
न२ तुरुपसर्गेणायुक्तस्य पश्चात्साधनेन । उपसर्गेणति संयुक्तत्वे साधनेन कारकेण तद्युक्तं कार्यम् । अत एवानुभूयत इत्यादौ
सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारसिद्धिरिति वाच्यम् । साथ्यातः साधनेन वा साध्यस्य च साधनाकाङ्क्षत्यान्तसंबन्ध त्रसेव नि

प्रेद्धं रत्नस्य गुणो बहिरङ्ग इति भाष्ये उक्तं। किंच पूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोः समासे ऐकस्वर्याद्यापत्तिरित्युपपदमिति
सूत्रे १

श्रितक्रियाबोधेन साधनकार्यप्रवृत्तेरेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य संबन्धोचितत्वात्। अत एव सुट्कात्पूर्वधातुरु इति सूत्रे पूर्वं १ हि २
पसर्गेण सुट्कानित्सारं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्युक्तो क्तयुक्तस्यैव युक्तत्वमुक्तं भसानं क्रियां निर्वर्तयती
ना३ साधिना उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भाविणा धातुनैवार्थाभिधानं इत्युक्तेः पुष्कर्मणि लकारादि सिद्धिः। पश्चाच्चान्तर्वोधाय द्योतकोपसर्गसंब
न्धः। एवं चान्तरङ्गार्थ द्योपसर्गनिमित्तकः सुट्संज्ञनिः समवस्कायां हित्वादितः पूर्वप्रवृत्तेस्ततो हित्वादि। अत एव प्रणिदापयती
त्यादौ णत्वं यरागम इति न्यायेन समाहितं भाष्ये। अत एव प्रसेति प्रत्ययइत्यादि सिद्धिः। अन्यथान्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे रूपासिद्धेः।
यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थाश्रितं विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वाद् अन्तरङ्गं यत्तु न तथा तत्र पूर्वागतसाधनमिमित्तकमेवान्तरङ्ग
मत एव न धात्विति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमभावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिरत एव लोप्यस्थ्यनेइति निर्देशः संगच्छते। इदं च सामान्या
पेक्षं ज्ञापकम्। भावतिङोऽपि पूर्वमुत्पत्तिः। अन्यथा तत्र समासापत्तिः। तिङ्ङि चोदात्तवतीति निषेधान्तरोषः यदि भावतिङुपस
र्गयोगस्ततोऽलम्। यत्तु विशेषापेक्षा सामान्यापेक्षमन्तरङ्गम्। विशेषापेक्षो विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात्। यथाहरादि १०

न्यः सार्वधातुके इत्यत्र हृदादित्वं सार्वधातुकत्वं च तत्र सार्वधातुकज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्य
कमिति यासुडन्तरङ्गः। एतेन यस्तु हान्तङिन्तरतिसूत्रे कैयटेनोक्तं लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गास्ति बास्य थः। लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहि
रङ्गास्यादस्य इति निरस्तम्। विशेषापेक्षत्वेपि तस्य सामान्यधर्मनिमित्तत्वाभावेन तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात्। परनिमित्तकत्वेन स्या
दीनां बहिरङ्गत्वाच्चेति तत्त्वा। विशेषस्य आप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमि म३५
त्तकत्वानुपपादनात्। भाष्ये एवं विधान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्याकाप्यनुक्तेश्च। मतुप्सूत्रे भाष्ये पञ्चगवादौ यस्य सन्निपत्य गुरि
सत्त्वमनुत्पाभावे तीयाराक्य प्रसक्तमसामर्थ्यात्समुदायात्प्राप्तिपरिक्तत्वात्समासात्समासेनोक्तत्वादिति सिद्धान्तिनोक्तेने
रिति३ नसारं उक्ते पिहितप्रत्ययार्थे उत्पन्ने द्विगोस्तद्धितार्थयथा पा व्यनापि निपूर्वपदस्य तद्धिते लोप्ये। द्विगोर्लुगनपत्ये
इति लुग्विधानात्तद्धितार्थद्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुरश्चद्विगुरित्यत्र शयैकेषः। ततो द्वैमातुरः पाञ्चना
पितिः पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः इत्यादौ सावकाशं द्विगो बहुव्रीहिणा प्रकृतेनाबाधइत्याशयेनैनेयद्विगुः क स्तद्धितबहुव्रीहिरिति

सिद्धान्तिनोक्तेः तमवकाशमजानानोपवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोतीति पूर्वपक्षी॥ अन्यपदार्थेसुवन्नमान्नस्यवि धीयमानबहुव्री
हेः। संख्यायास्तद्धितार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशेषविहितत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीति चेदतः। नतासिद्धा संकेदस्याहान्तरङ्गत्वा
द्बहुव्रीहिः। का अन्तरङ्गता। अन्यपदार्थेबहुव्रीहि विशिष्टेन्यपदार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चतद्धिते अस्याप्तिग्रहणं क्रियते इति। अपि
कास्यापेक्षमत्वर्थनिमित्तो द्विगुर्बहिरङ्ग इति केचित्। नैषा सिद्धान्तयुक्तिः एतावताप्यपवादत्वाहानेः। अत्र सामान्याति पेय
णाविशिष्टसवर्णजिपेक्षदीर्घस्यबाधदर्शनात्। किंचोकरीसाप एत्वेनैवाध सिद्धेः। किंचात्राधिकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वेन के २५
वलविशेषापेक्षत्वेनेति नेतद्वाप्याद्वद्विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वम्। अतएव सुवन्तसामान्यापेक्षो बहुव्रीहिः तद्विशेषापेक्षो
द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये। न चार्थकृत नबहिरङ्गत्वानाश्रयादित्यधुक्तम्। एकदेशयुक्तित्वेनादोषात्। अतएवाप्तिग्रहणं नोपाध्यर्थ
म्। किंतु अप्तिशब्दाभावे मत्वर्थमिति तद्धिमतं। बहिरङ्गत्वमपि द्विगोर्नास्तीति ततिपर्यये सिद्धान्तितनाम तत्वर्थे द्विगोः प्रतिषेधो
वक्तव्य इति वचनेनेतसिद्धमिसुक्तम्। अतएवतरोः समासविति सूत्रेन सर्वेषामिति चरितार्थम्। अन्यथात्रसमस्यसामान्यापेक्ष २१

येसमंतदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव यथापङ्क्तौ सत्र पदस्य विभक्त्याव्याख्यानेन तद्धितस्य बहिरङ्गस्य नाहरोन्त
रङ्गं प्रसिद्धत्वानियामकं गुणोक्तौ कन्याये न नतथैव नाभादितिवाहऊठ्स्त्रेकेयटे स्पष्टं। अत एव वा छ्रोरित्यादौ वलिलोपोप
लः सत्वानिवत्वेन वा रितो च अचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये

त्वेनान्तरङ्गत्वात्सर्वत्र न सस्यैवसत्वे हुस्मितइत्यर्थं स्पष्टमेव। पश्वादिति सूत्रेभाष्ये कैयटयोरपि एतदन्तरङ्गत्वाभावएव
सूचितइति सुधियोविभावयन्तु। न चैवमसुखवदित्यत्र लघूपधगुणाद्वुवङादेशनिमित्तत्वाभावाद्वुवङ्न स्यादिति वाच्यं तत्रा
न्तःकार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वसत्वात्। अन्तःकार्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वम् अङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात्। इदमन्तरङ्गत्वंलो
कन्यायसिद्धमिति मनुष्यायंप्रातरुत्थाय शरीरकार्याणि ततः सुहृदां ततः संबन्धिनाम्। अथ नामपि जातिव्यक्तिलिङ्गसं
ख्याकारकाणां बोधक्रमः शास्त्रकृतां। मितः तत्क्रमेणैव तद्बोधकशब्दप्रादुर्भावः कल्पितइति तत्क्रमेणैव तत्कार्याणि
तिपष्टं प्रत्याहावन्तरङ्गत्वात्सूर्वपूर्वयणादेशः प्रत्ययणादेशस्य बहिरङ्गतया सिद्धत्वादि त्यादिनाचः परस्मिन्निति सूत्रे नो
पपत्तिः क्रमेण व्याख्यानितकेदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वम्। बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावात् प्राप्तिरूपं बो
ध्यम्। एवंचतस्यापूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति तिसृचिन्तनम्। सुजिह्वइत्यादौ विभक्तौ लुकि दिलोपस्यापवादस्य विभक्तौ लुक्पतु
स्याजादिपरत्वाश्रयणेन वारणप्रयासस्य प्रकृतेकाजिति सूत्रे एतदवसरे भाष्ये प्रकृतस्यैव प्रत्यापत्तेः। तदुक्तं। माधि

११

एवंसिचिवृद्धेर्येननाप्राप्तिन्यायेनांतरंगबाधकमूलकंनसिच तत्ररङ्गमस्तीतिइकोगुणइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं ॥५

मनोर्युक्तोबहिरङ्गासिद्धत्वेनानाप्यासत्सत्त्वहारण्याद्याश्चेदिहशरीरस्याबहिरङ्गासिद्धत्वस्यकाप्यनाश्रयणाच्चापरिनार्यायाम
न्नर ङ्गस्यस्वमितिपूरत्वाच्चाइयंचोत्तरपदाधिकारबहिरङ्गस्यनासिद्धत्वबोधिनीतीचणकाचोमितिसूत्रेभाष्यपूर्वपक्षयुक्तिरितिसा
नादन्तेऽप्यापरंतपइत्यादावनुस्वारेनासिद्धत्वंमुमः॥त्रिपाद्यांतरप्रवृत्तेः॥नचमतेनपिसिथोर्दशपर्श्वयणेनान्यथासिद्धोहारण्यदाने
नासिद्धत्वमावशकमितिसाहुः॥आभीयेत्वङ्गः आभीयस्यबहिरङ्गस्यसमानाश्रयस्यनानेनासिद्धत्वमसिद्धवादित्यसिद्धव
त्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्॥५॥नन्वेवमहद्युरित्यादौबहिरङ्गस्योह्लऽसिद्धत्वात् तत्रङ्गीयणस्यनसारतआह॥नाजानन्तर्येबहिष्ट्व
प्रक्लृप्तिः॥अत्रपदानुक्तोमिमिष्ठअस्त्विनुकृयहणंज्ञापकमा॥अन्यथाधीसपेस्येत्यादौसमासोत्तरंस्वपप्रवृत्त्यापूर्वसमासेजाते त
त्रसंहितायानित्यत्वात्स्ववुसन्निपर्यन्तमपि॥प्रत्संहितयावस्थानासंभवेनैकादेशेस्यपितुगपेहयापरद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेहे
कादेशस्यबहिरङ्गतयासिद्धत्वेनतद्धेयर्थ्यस्पष्टमेवापरद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेहंबहिरङ्गमितिपेह्वुरसादौगुणेबहिरङ्गत्वात्तिस्ये
नतथानुलोपसूत्रेसंयोगान्तस्यलोपइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्॥यत्नुपर्यहणमपिज्ञापकम्॥अथाकोमिचरित्यादोपरपद्वयसंबन्धि

त्व१

वर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वेऽप्येकादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति तत्राह इणः पूर्वपदसंबन्धित्वेन षत्वस्यापि पदद्वयसंबन्धि
वर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात् एकादेशस्य पदादिवत्त्वेन आसिचरि स्यात्पदत्वेन पदादित्वाभावात्समासग्रहणाभावे न नि
षेधः त्रिपादिकेऽन्तरङ्गे कार्यकालपक्षेऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वाच्चापि परिभाषार्थस्तु अचोऽनान्तर्यनि
मित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिरङ्गस्य प्रकृतिः बहिः परे न बहिरङ्गः तस्य भावो बहिरङ्गत्वं तस्य युक्तासिद्धत्वं तस्य न प्र
क्लृप्तिर्नास्तीति असिद्धं बहिरङ्गमित्युक्तो नानान्तर्य इति वक्ष्यामीति भाष्ये त्वयानक्तस्यान्तरङ्गे ऽसत्यानुवृत्तिसत्वनात
तेन षत्वं वरमित्यादौ न दोषः अन्तरङ्गस्याचात्कालिककार्यस्ये त्वस्याजानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात् जातस्य बहिरङ्गस्येत्यु
धि३ क्त्वा यजेदं ... यती स्त्रीषु बहिरङ्गे दीर्घगुणादेरसिद्धत्वं सिद्धमा अन्तरवेणादि शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वाच्चेचङ् तस्या
न्तरङ्गत्वल्हुण्णत्वादिस्यादि संग्रहे नो अत एवोमाङोश्चे साङ् ग्रहणं चरितार्थम् तद्धि शिव आ इहि इति स्थिते परमपि सवर्ण
दीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थम् अन्यथा ह्युरित्यत्र यणि कृते ऊढो सिद्धत्वाद्धलि लोपापत्तिरि २३

तिवाष्यमा अचोऽनान्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये इत्युक्ते चतसृभिरन्तरङ्गे प्राप्नोतीति तत्र कर्तव्येनासिद्धत्वमिति तदर्थाय
असिद्धपरिभाषाया अनिसत्वेन तद्वारणे तस्याविषयत्वस्पष्टमेव तेनैव सिद्धेः अत एव नलोपः सुप्स्विति सूत्रे कृतिं तुग्ग्रहणं च न्य३
रितार्थम् अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ बहिर्भूतभ्यामिन्निमित्तकपदत्वापेक्ष नलोपे बहिरङ्गे तया सिद्धत्वेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्ट
मेव ममनु युक्तिः अनानन्तर्यत्वाद्दोषः न चैवं सति हस्वस्यपिती निसूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्र हि ग्रामणिपुत्र इत्यत्र कोहस
ह्लेतुकमाशंक्य हस्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन समाहितम् नाजानन्तर्य इत्यस्य सत्त्वेन तत्र तदप्राप्तेरसंगतिः स्पष्टैवेति वाच्यम्
पातेन भाष्येणास्या अनावश्यकत्वबोधनात् तज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव कर्तुं युक्तत्वात् अत
एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये पटु ई आइ स्तत्र पर यणादेशस्यान्याय्यसिद्धत्वात् पूर्वपूर्वयणादेशः साधितः अत एवैषाप
रिभाषा भाष्ये पुनः क्वापि नोद्धृता अत एवान्तरङ्गपरिभाषामुपक्रम्य विप्रतिषेधसूत्रे स्याबहु निष्प्रयोजनानि सन्तीति तदर्थ
मेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेष्विसुक्तं संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये अतिविधानं च परिभाषाविषये निसत्ता प्रयण

मेवेति ध्वनितमिति लभ्यः। ५१। नन्वेवं गोमत्प्रियइत्यादौ परत्वयनिमित्तकसप्तम्याश्रितत्वेन बहिरङ्गं लुकं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्
रुङ्‌ यादिलोपे नुमादयः स्युरत आह। अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते। अत्र च प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रं ज्ञापकम्।
त्व कृतमित्यादौ लुग्विधेर्भ्यासान्तरङ्गत्वाद्धि प्रत्ययनिमित्तके न तुमावेकवचनइत्यनेन सिद्धे इदं मथ्यसत्त्वं ज्ञापकम्। ननु तत्र
त्वसुत्रइत्यादौ त्वममादिबाधनार्थं नरावश्यकमिति चेद् वदन्ति। अत्र सप्तमपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिस्तु ज्ञापिके निभाष्यकृतः
युष्मदादिभ्यः शाचारक्विहुन। संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकत्वापरत्वाभ्याभावाण्यात्। ह्रस्वनद्यापइति नुड्विधायके सूत्रे भाष्यप्रा
माण्येनहलन्तेभ्यः आचारक्विबभावाभ्याएवमेवैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां प्रातिपदिकत्वेतिके लोपप्पनभिधा
नं बोध्यम्। एतेन त्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमिति सप्तम्यन्तमसमपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्ववारणाय चरिता
र्थमिति वा सर्गसमानदेशाः अपवादाइति न्यायेनासिद्धे च सूत्रभाष्यसंमतेन मपर्यन्तस्यैवादेशासिद्धेर्न तदनुवृत्त्यर्थमितिवाच्यम्।
तत्स्वप्नमकगादौ समपि चाराद्दितिवा। अमिमित्वेन बहुचिपुरस्ताट्डुत्व णेनाकचि प्राकटेर्ग्रहणेन तस्यवाधेपि अत्रोत्र १७

द१ गस्यस्यागमाना भावाद्। अतएव तस्मिन्नणिचेत्यनेन युष्माकादेशविधानं चरितार्थम्। यथा आकङादेशं विदध्यात्। आकङि
तवकादादेशयोरेतदपवादयोरुक्तन्यायेनासादेशत्वापत्तिरतस्तद्विधानमेव तज्ज्ञापकम्। यद्यपि विरोधे बाधकत्वमितिवार्त्तिके
भतेयं न्यायः। भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं सत्यपि संभवे बाधकत्वमिच्छति। यत्नाभिहितम्सूत्रकैयटरीत्यानायं नियमस्तथापि युष्मा
काद्यादेशविधानज्ञापितउत्सर्गः स्वीक्रियत एवेति प्रकृते न दोषः। एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारमानमेवं च मपर्यन्तानुवृत्तिस्तु ऊनमि
त्यादौ मपर्यन्तादेशविधानार्थान त्वचान्तरङ्गत्वात्वमाविस्येवसिद्धे। मुर्थासा एतज्ज्ञापिका। ज्ञापिते तस्मिन्स्त्रे तद्विषयेतत्वादि
नामप्रास्त्यात तदपेक्षत्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थसा चरितार्थेति तदाशयः। यत्तु उत्तरेत्वे नान्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रत्ययोत्तरपदे च
द४ मपर्यन्तासंभवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्थासतीतज्ज्ञापिके सुकं तत्र। अन्तरङ्गाणामप्यपवाद बाध्यत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेः। वस्तुतस्तु
पके वार्त्तिककैयटरीत्येव भाष्यरीत्यानुवाचनीके एतावयमर्थइत्याहुः। अइयं सुपो धात्विति लुग्विषयेवेतिके चित्त। एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरित्या
सयोरित्यादिसूत्रस्थाक रणामाण्येन लुग्मात्रविषया। अथेहेत्रपुइत्यादौ अनेन न्यायेन लोपं बाधित्वा लुगेव स्यादिति भाष्ये

वद्दितिनिषेधाभावेनन्तद्भावग्रहणेनचोत्तरपदत्वेपिनस्यानङ्कत्वात्।एकस्यैकादेशेनपरस्यानित्येनयस्येतिलोपेनापहारात्।।नचपरादि ८

उक्तं भा०-अ-सेत्तरङ्गंश्वविधौ-सर्वोपिलुग्बाधतेनलुक्तुगेवानाव सनिसंसरस्यादेनलोपोनभवति।।फन्यादिः खट्वाभिःक्रीतः पञ्चखट्वइत्यादावेकादेशात्प्रागेवटापोलुक्।।-अ-यथाह्नेकादेशस्यलुक्यकारश्रवणंनस्यादितिकैयटेउक्तंभा०एतद्दिशोधायत्तङ्।
जस्येतिसूत्रेकैयटेनोक्तंमङ्गानतिक्रान्तोत्यङ्ङ्इसत्रसुपोलुकिबङ्गवचनपरत्वाभावान्तङ्।जस्येतिलुग्नस्यादितिशङ्कापरभाष्य
स्यास्याव सरेन्तरङ्गनपीति-न्यायेनायंलुक्लुङ्कोबाधकःस्यादित्याशङ्कासुलुकएवानेनबलवत्त्वंबोध्यतइतितत्सौऽध्यमिति
मम।।लुगपेक्षयालुकोबलवत्त्वस्यवक्तुमशक्यत्वादितितदाशङ्कासमाधानंवक्तुंयुक्तंम०-अनेनन्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक्
न्तस्यपोजकसमासादीनांचशास्त्रसंबोध्यतइत्यत्रविस्तरः।।एतन्नेवंशोभेन्द्रेन्तरङ्गत्वादादुगुणपूर्वपदत्वस्येन्द्रशब्दस्याभावेननेत्रस्य
परस्येतिवृद्धिनिषेधोऽर्थोत्तारादिवद्भाववत्त्वमयत-आश्रयणेनिषिद्धः।।किंचवृद्धिरप्यत्रनप्राप्नोति-अन्तादिवत्त्वोभयाभावेपिपूर्वोत्त
वत्त्वे नएकादेशविशिष्टपूर्वपदत्वेनेन्द्रशब्दस्यएकदेशविकृतन्यायेनोभयत-आश्रयणेनान्तादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्त
रपदत्वमेवाह्निवितितसंभवइतिवा-भा०उत्तरपदाधिकारस्थानिकत्वाद्धुकेन्तरभावेनाप्राप्तेस्ताङ्प्यानतिदेशात्।।-अ-यथाखट्वाभिः १५

इत्यादावपिपूर्वोत्तवत्त्वेनादन्तत्वेपिसएतापत्तिरितिभाष्येस्पष्टम्।।-अ-नएवपूर्वेषुकामशमइत्यादावन्तरङ्गत्वादादुगुणवृद्धिर्नस्यादि
त्याशङ्क्यतन्मात्रेकदेशमात्रस्यविकाराभावाच्चान्तुकंभाष्येइन्द्रेद्व्यचोएकोयस्येति।लोपेनापहृतःपरएकादेशेनतत्तोनचुक
४३ इन्द्रःसंपन्नस्त्वक्तःप्रसङ्गोवृद्धिरिति।।महदादिभिइन्द्रदन्द्रेइन्द्रस्यपूर्वनिपातेन-आह।पूर्वोत्तपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गो
ष्येकादेशात्।-प्रवचनेनेन्द्रस्यपरस्येतिनिषेधाएवज्ञापकइत्यन्तादिवच्चविप्रतिषेधेपरात्मितिसूत्रयोर्भाष्येस्पष्टम्।।एतन्नेवमपि
प्रधायग्रस्त्छायेत्यादो-अन्तरङ्गत्वादित्वादिषुक्तेषुल्पयस्यादित्यत-आह।।अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोल्यग्बाधते।।अदोजग्धि
रितिसूत्रेतिकिंतीसवमिति।सचयहणमस्याज्ञापकमिसयोज पञ्चिरित्यत्रभाष्येस्पष्टम्।।एतन्नचेवम पीयायेत्यादौहिसेन
७ बे नेन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घेकृतेसिद्धिरत-आह।।वार्णादाङ्गंबलीयोभवतीतिनान्तरङ्गमपिसवर्णदीर्घंबाधित्वावृद्धिरितितत्सिद्धिः।।अ
न्यामस्यासवर्णइतीयङ्-विधायकस्तत्रस्थमसवर्णग्रहणमस्याज्ञापकम्।।तद्धिधनुरित्यादावियङ्-आदिसर्थम्।।एतत्परिभाषाभा
वेतुईपनुरित्यादावन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घेणवाधान्तदर्थम्।।इयङ्वङोहिसन्यामसंबन्धनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गानचेयङ्-पवादः

येननाप्राप्तन्यायेन यन्नीस्यादित्यस्य लस्सप्राप्तयणपवादत्वस्यैव निर्णयादितिप्राचः। परे तु एतत्परिभाषाभावे प्यास्वित्तिस्त
त्रमेवमर्थ्यम्। न च येषियायेत्यादौ चरितार्थम्। तयोरपि पूर्वप्रवृत्तगुणस्य पूर्वप्रवृत्तवृद्धेश्च द्विर्वचने चीतिरूपातिदेशेनापहारेद्वि
३ स्ते त्वेपुनःप्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घापत्तिः। न चैयन्नीस्याच्चरितार्थम्। तावन्मात्रप्रयोजनकत्वेऽरित्स्यैव सूर्यात्ताद्यो दो ३
रित्यनुवर्त्तते इण्णोयणि तिसाह चर्याहूरित्यानाच धातोरेवग्रहणम्। अर्तेरिवर्णस्ये यङि सर्थः। अभ्यासस्यान्तीविति अ
भ्यासस्यान्तरिवायुक्त्वा न युक्तमानवणऐ ऊ ओ शादेः अचाचाराङ्कि वन्नेभ्यो लिटीयड्यर्थं तत्सूत्रमावश्यकम्। तथा ओल
१ तो [illegible] भौ एवं लन्तादि च्छाक्यजञ्शानिउ वोणकी थिषती साद्यर्थमप्यावश्यकमिति वाच्यम्। भाष्यप्र
माण्डिकात्वस्यभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानाद्दृ स्तेद्वितीयद्विवचनस्यैव सत्वेन लघुकप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात्। एवं च समस्तसूत्र
२ त्रि स्य ज्ञापकता युक्ता। यद्यपि भाष्ये परपमभ्यासस्यासवर्णइ स्सवर्णग्रहणं करोतीत्युच्यते ना सवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते तन
थापि न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी परसवर्णपरे भ्यासे भवतीति तदुपपादनयथेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते। अर्थापि नेन्द्रत्ति ज्ञाप १५

क। मर्त्यर्थमितस्यादिति अनेन सूत्रसार्थक्यमेव दर्शितस्यात्तन्न चान्न सूत्र परिभाषयेयेषस्यादौ सवर्णदीर्घप्राप्तिर्यदि दीर्घेनस्यात्तर्हि
गुणः स्यादिति संभावनायाः सत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम् तस्या अप्रसक्तात्। सवे
वात्तद्भाष्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकाले न्तरमेव तन्निमित्तविनाशकबहिरङ्गविधेः प्राप्तिस्तत्रैवतत्परिभाषाप्रवृत्ति
स्वीकारात्स्थानस्थान्तरङ्गत्वादीर्घपीथायेस्यादौ पूर्वोत्तरबलेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाश्रयणस्य सवर्णेइयङ्विधानेन सूत्रं चारितार्थमान
१ ति नाचिश्वुद्रत्सनेन सिद्धिवृद्धिबाधनार्थत्वादितिवाच्यम्। अत्यासस्यासवर्णपदेनाभ्यासोत्तरखण्डसंबन्ध्यसवर्णाचएवग्रहणात्। शास्त्रबा
धकस्यानपेक्षया परिभाषाज्ञापकलौचित्यात्। साचेयं धर्मिग्राहकमानाद् अङ्गवार्णयोः समानकार्यित्व एव। यत्तु समाननिमित्तकत्व
रूपसमाश्रयत्वएवेयमितिवाच्यज्ञापितपीयायेयेषेस्यादौ सिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात्। आस्योनइत्यत्र तु वस्तामाणरीत्या स्यानिसत्ता
दप्रवृत्ते गुणादन्तरङ्गत्वाद्यणादेशः। एतेन तवाङ्गलोध्रुवपूपध गुणः स्यादत्र सपादलक्षणमैवमपीयायेस्यादावियङ्दुर्लभस्तत्र कथेंभवृ
द्धयादिः स्थानिवत्त्वेनासवर्णइतिप्रतिषेधादिति वाच्यम्। सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः। तत्र भाषा परेभ्यासस्य कार्यं तदु

नत्वनएवं देशस्यतत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतंस्थानिवत्त्वंनेति। अतएवात्री सादेशएकदेशस्यस्थानिवत्त्वात्भ्यासस्यहलोपइतिदीर्घो
दुर्भेद्यइति अपास्तम्। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। अदिद्यो दिस्त्वत्स्थानिवत्त्वेनैवपदत्वस्यैवात्तस्यस्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्ध
कत्वाभावात्। इयंचाङ्गसंज्ञाभिन्न्याङ्गत्वेतिस्वरितत्वादितिसूत्रभाष्येतत्रहि ऊमार्यइत्यादौयत्रन्तरंमाङ्कृतः इयंचानित्याच्छास्त्रतिस
उक्तनिर्देशात्। अन्यथाङ्गत्वासूर्वनुकः शादेशेनुकप्राप्तातद्वैयर्थ्यस्पष्टमेवेत्यत्रन्यविस्तरः। पपानएवंसिद्धपदस्यादौकृतेनान्तरङ्ग
त्वादितितः संप्रसारणेपि इटः श्रवणापत्तिरितिवेदे नेकेचित्। अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः। नकृतोविशिष्टकृहोनिश्चयःशास्त्रमनु
निरूपणविषयोयेरित्यर्थः। भाविनिमित्तविनाशे इत्यध्याहारः। बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्यनिमित्तविनाशपश्चात्संभावितेन्तरङ्गंनेति
यावत्। अन्तरङ्गज्ञापकंसमर्थानांप्रथमादितिसूत्रेसमर्थानामिति। तद्धिसूस्थितादिभ्यं ऋतदीर्घेभ्यःप्रस्यासत्त्यर्थम्। अन्यथा
न्तरङ्गत्वाद्दीर्घेकृतएवप्रत्ययप्राप्त्यातद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव। नत्रहिभाविन्यादिवृद्धौसवर्णदीर्घत्वविनाशस्पष्टएव। नत्वन्तरङ्गेकादेशप्र
वृत्तिसमयेवृद्ध्यप्राप्तेः क्कादेशेकृते आदेशवृद्धेः प्राप्तावपितन्निमित्तविनाशाभावइतिवा। अमृतद्वारेणैवनिमित्तविनाशस्वेनासिद्धनेः। १

नप्रस्थितौ बहिरङ्गतयावृद्धेरसिद्धत्वान्तन्निमित्तविनाशइतिवा। समर्थग्रहणेनैतद्विषयेतस्या अप्रवृत्तेरपिज्ञापितत्वा
न्नाप्यनुसमर्थग्रहणेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेवज्ञाप्यतइतिवाच्यम्। असिद्धपरिभाषायासममकालत्वाभावबहिरङ्गस्य
७ध्यते। पूर्वजातबहिरङ्गस्यचान्तरङ्गंकर्तव्येऽसिद्धत्वंबोध्यतेनतुजातान्तरङ्गंतस्यतत्त्वंबाध्यतेमानाभावात्फलाभावाच्च। एवंचप्रस्थिता ८३
दावेकादेशस्यपरिभाषासाध्यत्वाभावेनतदनित्यत्वज्ञापनासंभवात्। अन्तरङ्गानपिविधीनित्यादेरप्यस्यामेवान्तर्भावः। एव
मवृत्तौचनिमित्तविनाशसंभावनापिनिमित्तस्य। अतएवगोमद्वदणिड्यादौह्रस्वादिनिलोपोन। अन्यथाहह्रस्वादिनिलोपकाले
सामासिकलुकोप्राप्त्यातदुत्तरंचापहर्षीभावादभाष्यालोपस्यैवापत्तेः। अनित्यत्वात्रापियदिलोपोनस्यात्तर्हिलुकस्यादेवेतिसंभा
वना। अक्षोनइतिसूत्रस्थतपरकरणंतुपरिभाषानित्यत्वज्ञापनेनचरितार्थम्। नहिआनङ्यादौलोपवारणाय। अथो दीर्घाभावे
२७ लोपस्तभावोन्याय्यपरिभाषाबलाद्दीर्घप्राप्तौतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव। समर्थानामितिसूत्रैकेयतत्तुसमर्थेववचनेनैतत्परिभाषाज्ञाप
ते अकृतव्यूहाःपाणिनीयाइति। तेनपशुपदस्यादावन्तरङ्गत्वापूर्ववृत्तिना पाडागमानिवर्तनइतिवदन्तकृतव्यूहाविशिष्टस्वर्के

निमित्तकारणनाशेपिकार्यस्थितिरिति रूपोर्थोऽस्यार्थस्य मास्तित्वेपि निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति। यावत्। स्थितादिजिवृद्धौ
दीर्घनिवृत्तौ साबुद्धिस्थितिमपीदृशीति समर्थानामिति। लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः। तथाहि। लोके निमित्तं द्विविधं दृष्टं कार्यस्य स्थि
तौ नियामकं तदनियामकं च। आद्यं यथा न्यायनये स्नेहावबुद्धिः। तन्नाशे नाद्ध्वनाशात् एकमात। वेदान्तिनये पारस्परस्य विहेप
स्थितिनियामकं च प्रसिद्धं द्वितीयं यथा दण्डादि। तन्नाशेपि घटनाशादर्शनात्। शास्त्रेपि लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था। यादृशं निमि
त्तनाशे पूर्वमनुसन्तो पुनक्षिप्रायो नापि संप्रतिपन्नो दृष्टान्तः। समर्थानामिति सस्यापि लोकन्यायसिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यं
अवेलोक्य सिद्धं तादृशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति तदाशय इति। पदस्य सिद्धपद्स्यादेः परावधिके चाप्रमाने सिद्धत्वे अस्मिन्निति स्थिते संप्रसारणं दमी
प्रसारणयोः आतो प्रतिपद विधित्वात् पूर्वसंप्रसारणे च तादित्वाभावादिद्धृप्राप्ति रवनेनेति सिद्धिः। स्पष्टं समर्थानामिति सूत्रेके येट अभि
द्धत्वसूत्रेके यटे चस्पष्टमेतत्। यद्यपि प्रतिपद विधित्वमनवकाशत्वे स्यसेव बाधकत्वे बीजं तथापि पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वेपि नियामकं
भवत्येवेति तदाशयः। निर्दिष्टं तं चेत ह्रस्वः शब्दे द्युरो ह्युरो। समर्थानामिति सूत्रस्य समर्थग्रहणं तु विषुणइत्यादावकृतसंक्षेप्रस्य १६

५१

दर्शनेन सर्वत्र तथाप्रसवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवादः एवाध्वनितं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये। तत्र हि वैस्सृमाणि रिस्य त्ररङ् पुनि भाषेत्याह
२६ रणमुक्तम्। यदि चदिभज्या च्चारम्भनि सुद्ध स्थित अत्रेइतिस्थिते वार्णादाङ् बहीयइति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्रहणमिति सत्रेकाह
त्रैके येट स्पष्टम्। अत एवासिद्धवत्सूत्रे वसुसंप्रसारणमच्छिधौ सिद्धं वक्तव्यम्। पपुषइत्यादौ वसोः संप्रसारणे कृते आतो लोपो
यथास्यादिति भाष्य उक्तम्। परस्य विपज्या च्चारम्भनि पूर्वोक्तिके यदि सापूर्वं संप्रसारणमिदोभाष्या वस्त्र निमित्त कएव वातो लोपइ
तितदाशयः। अपवाद् त्ररङ् लादि दिति निमित्तकएवान्तोलोपइतितत् संगतिः। अतएव चोपसङ्ख्यानप्रतिषेध इति वचनं वार्तिककृता
रब्धं भाष्यकृता चनप्रसारमातमुप्रसङ्गमन्त्ररङ्गम्। अस्यां परिभाषायांनुससांतु तदैश्यर्थ्यं स्पष्टमेव। अतएवच्छो रिति सूत्रे स्व
स्यमन्त्रनुगमावार्थयितः कार्यान्तरङ्गत्वाद्धुकप्राप्तौहीति भाष्य उक्तम्। एतत्संचनुक्ता प्राप्याय त्वावश्यकत्वकथनमसंगतमि
तिस्पष्टमेव। अतएव तदनिसत्त्वापनार्थमिति तदाशयः। अवश्यमत्र सहस्रस्वारस्य भङ्गापत्तिः। किं त्वानयेवप्रसर्यान्तरपरत्वोश्वादा
जम्यवर्तिके स्वनयोश्चामितार्थ्येन तत्त्वापकवाशात्तुकोमपवादान्तरङ्गं बाधकता भाष्योक्ताभजेत। किं चैषा भाष्येन दृश्यते तद्धु

क्रमसिद्धत्वस्त्रैकैकयेदेन निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति परिभाषार्थ भाष्यकृतानाश्रयणादिति । परसंस्कारपक्षे हि शिवस्यारो
विसर्गेहलिंग कर्त्री स्यादिसंबन्धे हि शिवः कर्त्री साध्वसाधु । तद्विषये परसंस्कारपक्षानाश्रयणं वेति दिक् ॥ ६९ ॥ अन्तरङ्गादप्यपवा
दो बलवान् । तत्रापवादार्थमाह । येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥ ७० ॥ येन नाप्राप्ते इति भावः । येन नाप्राप्ते इत्यस्य यत्क
ष च र्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः । न तु केवलस्य प्रकृतार्थस्य बोधकत्वात् एवं विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्ने तत्सामान्यध
र्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः । तत्प्राप्तिर्योग्यत्वे व्याप्तिः तार्थ्यं हि एतस्य बाधकत्वे बीजम् । अत एवायारस्य
इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादावायादी व्याध्विद्यापत्वा स्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्य निरवकाशा आयादयो गोपायती
ति३ति त्यादावपि सावकाशा इत्याहुः आर्धधातुकत्वेऽपि स्नतिशप्सन्निपाते न विशेषः । अन्यदिदमुक्तं नास्ति विशेष इति यदुक्तमायादीनां स्यादिभिरबा
धो वक्तव्य इति मनागसावकाशा इति भाष्येऽत्र कृ... एवं यत्र तत्सत्त्वे सूत्रान्तरं चारितार्थ्यं तत्र भावोवकाशो नास्तीति सर्वमेव । किं चानेन भा पि२
येन न सत्त्वे सूत्रान्तरं चारितार्थ्यमपि बाधकबोधनमस्य भाव नवकाशत्वेन बाधे सिद्धे एतत्कथनं वैयर्थ्यापत्तेः । तत्र ककोटिन्यायप्रवृत्ती १८
४१

र्वैयर्थ्यापत्तेश्च । यथा प्रथमस्य द्वितीयवचनस्य तत्र तत्रं सावकाशेनापि द्वितीयेन हेत्वर्थं च नेन बाधः । यथा वा रे इषि प्रवृत्तस्य चरितार्थेनादेप
रस्य सनेन लोपस्य सस्य बाधः । तत्र तत्र किं पदं चोसा सूत्रे भाष्ये सत्स्वपि संभवे बाधनं भवतीति । अत एवाजादिमणे धिद्धिदिथ्यतां न
कं कौण्डिन्यायस्यत्र तक्रदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात् तक्रदानात्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यसंभवात् । अत एव विषये
ऽप्यवादत्वम् । अत एवाचिरादेशेनतुडोऽप्यपवादत्वाद्बाधमाशंक्य नित्यत्वात्तु ज्ञापके न समाहितं तञ्च सूत्रे भाष्ये तेन निषेधेन
विषयभेदे पवादत्वाभावएवबोध्यताइति कश्चित्तन्न । विन्मतो लुक् आदिलोपमात्रस्य बाधेनापत्तेः । यत्र तु स्यतेर्णिति सूत्रे ल्लि
त्वान्तरं दृश्यादेशस्य चारितार्थ्यं किं येन नाप्राप्त कथम् तरैव बोध्या । धनिनं चेतनापि तस्य तथात्वं तत्र तु तस्य स्थेना । असंभवे एव बाधकत्वमिति
धप्यतद्गजत्वादि ति वार्त्तिकमतं तु भाष्यकृता दूषितमिति वाच्यम् । तसिद्धत्वप्रयोगात् तक्रकौण्डिन्यन्यायो पि तस्याप्रयोज्य चरि
र्थविषयो विधेयविषय एवेति निर्द्धिष्टेनुचामासिर्धानोरेका व इसादि सूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् । किंतु सर्वथानवकाशत्वादिखबाध
कत्वम् । यथा रामोर्यडादि बाधकत्वम् । नहि याडादिषु कृतेषु ङेराम्प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्य मध्यानान्त्व । तत्र सवस्य पूर्वप्रवृत्ति

रिसेवतेषां बाधः। तत्र बाधके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्न भवति तदा नवस्येव स यथा तत्रैव याडादयः। अप्रमादोनुना यथापत्वे गुरित्यादौ दी। नि २
शे २ र्घबाधके निरवकाशे पूर्वादेर्दीर्घाभावः। तदेतत्सहते क्वचिदपवादविषयेप्युत्सर्गानिति विराम इति। अपवादशब्दोत्र बाधकपरः। तदुक्तं
गुणो यङ्लुकोरित्यत्र भाष्ये अभ्यासविकारेषु अपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते अजीगणत् अत्र गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं न बा
धते नगाणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं बाधते किं तर्ह्यनवकाशत्वादिति अन्येन गणरूपाभ्यासा अणस्यैत्वमिसर्थैर्हलादिःशेषे
ण तन्निवृत्तौ तदनवकाशम् इत्येवमुक्तं तेन तस्य प्राप्तिरत्र हलोभावात्। अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकाभावाभावेन चमाधित्वमात्
मिमिश्वस्तिलोप इत्येतस्माभ्यासे त्वाशिष्टस्याप्यस्येत्वमिति न दोषः। न येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वमपूर्व्यस्य मुवचमात्
स्य चरितार्थविषयतायाउक्तत्वात्। इकोऽऋ लिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतत्। तत्र हि अकृते निर्देशे गुणो न्नरं फलाभावेनानवका
शत्वाद्गुणबाधित्वेति दीर्घत्वं गुणः स्यादिदीर्घविधानं तु मिनोतेर्दीर्घे कृते सानि मीमिसतसमीयग्रहणेन ग्रहणार्थवत्त्वपश्चात्तमत्र गुणबा
धनार्थमिकोऽऋ लिति किंत्विमिसुक्तं मा। अन्यथापवादत्वेनैव बाधे तद्विषयेत्सर्गोपवृत्ते भाष्यस्य सूत्रस्य चासंगतिरिति सारम्। ३०

१वा पत्तुकाम्बनीत्यादावपूर्वमयदि विषयेष्वाण्प्रवृत्तिः क्वचिदपवादविषयेपीतिन्यायादिति तत्ता। अणकर्मणि चेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्।
तत्रहलूणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽप्यनिवृत्त्यर्थं गोदायो व्रजनीत्याद्युक्त घा काम्बनीत्यादौ तुकाव्येनेन मितिनि तेत्यर्थः शेषिको बाध्य इति
अत्रेरं बोध्यम् यायेन नाप्राप्तेदत्सन्नैनयेनस्य यदि स्वेतरेणैसर्थस्तदा स्वविषयेस्वेतरद्यप्राप्तो तिन तद्बोध्यमाविध्यन्त्वाप्राप्तवि
इयमेव षयाभावात्। नाध्यसामान्यचिन्तेति मदहीयते। अनवकाशत्वेन बाधेप्येषावर्तं रूढक्षय त्युदाहरणमाहि विनिगमनाविर
हात्। यदित्ययेन सम्यस्थनसहशेनसंबंधायेनेकार्येण सर्थत्वातद्बाध्यविशेषचिन्ता। अनवकाशत्वेन बाधेपि तद्बाधे न सार्थ
क्यमुत तद्बाधेनैसर्वविशेषचिन्तासंभवः यथुदाहरणमपि। तत्रेयेन कार्येण सर्थपरहप्सावदि ते कार्येण अपि आरम्भमाणा या
वृद्धे तद्बाधकत्वेन निर्णीते किं शास्त्रविहितस्य सर्वस्य तद्विशेषचिन्तायामाह। पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति व
श्रा स्तुतोनवकाशत्वेनैव बाधकत्वम्। अवश्यं स्याप्रसक्तिबाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरं बाधेन चरितार्थ्यपश्चादुपस्थितस्य तत्परस्य
बाधमानाभावः। आकांक्षानिवृत्तेर्विप्रतिषेधशास्त्रबाधमानाभावाच्चेतितस्य बीजम्। ४६। नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तेस्यस्योष्ठाद्यां

र.ति डीषनिषिद्धत्वाद्यच्छिन्नबाधकत्वेनिर्णीते किं विहितस्येत्याकाङ्क्षायामाह। मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति नैर्द्या द्विषु
फन्नसु असंयोगोपधादित्यप्रतिषेधएवबाध्यते न लेस्हनुत्सु विधमानलहणईनासिकासंख्यस्य भाष्यस्याप्युमा पूर्वोपस्थितमबाधेन
नैराकाङ्क्ष्यमस्याबीजम्। ननु वाचं दृष्टी सनेनसिद्धौ पिच्चे स्पनेनेरस्यापित्वस्येवहरयिविकल्पः स्यात्तथा नेदानीं निषेधेन तन्त्रहरलेन
लक्षणया इवसिविवृद्धिसृजिदृशोरपि स्यादतउक्तं न्यायमूलकमेवाह। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। अतएव संख्यामर्यादेति तिङो
वग्रहणं चरितार्थम्। तद्धनन्तरस्य डीषो विधानाय नन्नैः चौतिसूत्रे दीर्घग्रहणं च चरितार्थम्। तद्धनन्तरस्यानुदात्तोपदेशस्येन
निषेधाभावाय मध्येऽपवादा इति न्यायादनन्तरस्येति न्यायः प्रबल इति स्पष्टं भाष्ये इत्रिसूत्रे कैयटः। प्रत्यासत्तिमूलकोऽयम्। प्रत्यासन्नानुरोधादन्तव
स्ये सुपि परान्नमोतन्तन्त्रकुचि स्वपितृ च प्रतिङ्नामामर्थ्येन बाध्यते यं न्यायः। यथा हिंसार्थेति सूत्रेणडापा मवाहितस्यापि वि
धिर्डीपः। षडिस्यादिनाद्यौ रपिटापडीपोः प्रतिषेधः इयं च शि सर्वनामस्थानमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा। अत्र विस्तरः शिनानुदृश्यतां। सादीत्र
न्नरङ्‌गत्वान्नादेशः न विधेः स्यानिव त्वाभावादहरहः शोनस्यादिति तद्व्यर्थमिति परत आह। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्स ३१

र्गाः। प्रकरणे कबहुत्वेहि अपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्चये उत्सर्गेणा तत्र लक्ष्यं संस्क्रियते। अथवाविकल्पापत्ति
रित्यर्थः। अभिनिविशन्ते इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः। अपवादो यत्र यत्र चरितार्थ इति न्यायस्यानुत्रप्राप्ति रन्नोदेशास्यापि विषये
चरितार्थ्याभावात्। लौकिकबहुत्वेष्वत्र प्रत्याख्यापर्यालोचनं विनापि अपवादविषयं परित्यज्यो त्सर्गेण लक्ष्यं संस्क्रियते तस्यापि शास्त्र ति३
प्रक्रियायास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्म इत्येव तदाह। प्रकल्प्य वापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशन्ते। तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्या
लोचनात्प्रागपीत्यर्थः। प्रकल्प्येत्यस्य परिहृत्येत्यर्थः। अतएव प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये इदं द्वयमप्युक्त्वा नकदाचित्तावदुत्सर्गो भवति
७कं अपवादं तावत्प्रतीक्षत इत्यर्थमुक्तम्। एतन्मूलकमेव नवीनाः पठन्ति उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजात निमित्तमप्यु
त्सर्गं बाधत इति। यत्तु प्रत्यङ्गसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्य वेति प्रतीक कमुपादायव्याख्यानं संभवमाणइति परस्ययणः पूर्वं संप्रसारणं पूर्वस्य
तु तन्निमित्तप्रतिषेधइत्युक्तम्। तत्तु तत उत्सर्ग इत्याद्युत्तरविनुगुणम्। यत्तु अपवादवाक्यार्थबोधोत्सर्गवाक्यार्थ इति। तन्न। अभिनि ना२
विशन्तेऽपवादविषयमपि स्पारिपरस्पारस्यापङ्गापत्तेः। पदजन्यपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधाभावकारणभावाद्वा यत्रत्वपवादोऽनि

षिद्धस्तत्रापवादविषयेष्वुत्सर्गोऽप्रवर्त्तत एव। यथा वृद्धावित्यत्रनादिचीतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधा दप्रवर्त्तमानस्य वृद्धिर्बाधकत्वाभा
वाद्वृद्धिः प्रवर्त्तते। अत एवौ सादि सादि संग छते। अत एव निर्दिशाद्गुणाद्वृद्धावसरन्यायस्याश्रयणाद्विनाश्रयणं च। अनितं चेदं इको यु
णेतिसूत्रे भाष्ये दृत्तिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितम्। अत्रेदं वदन्तस्याहन्तारोहितेदं वदन्तस्यो ज्ञीवनं नेति न्यायस्य विषय एव नास्ति।
५ न हितेदं वदन्ते उज्जीवनं नेदं वदत्वहननो योस्याहननं नु भवत्येवोज्जीवनं भ। प्रकृते पिन पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेर्हननं किं तु हननाभाव
सजातीयप्रसक्तिमात्रम्। प्रसक्तस्यैव निषेधात्। प्रतिपदोक्तमपि निरवकाशत्वेसत्येव बाधप्रयोजनम्। अतएवेदं शेषाद्विभाषेति सू
६ थं त्रे भाष्ये। तत्र हि शेषग्रहणं अनर्थकं येप्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधकाः भविष्यन्तीति इत्याशङ्क्य अनवकाशाद्धि विधयो बाधका भवन्तीममा
सान्ताश्च कवभावे सावकाशा इत्युक्तं मुख्यं चैदनवकाशत्वाभावेपि परत्वेनि सादिप्रवधानेऽशीघापस्थितिकत्वेनप्रवर्त्तमाने प्रयो
जकं च लवत्वं प्रतिपदविधित्वेनापि परनिसत्वेन त्वङ्गः प्रतिपदविधयोविरोधिसन्निपातेतेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमितिप्र
सयोन्नरपदयोश्चेति सूत्रे कैयटेन पाठात्। अतएव रमेइत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्सूत्रेल आद्गुणस्यैषाद्वृद्धात्यादितिलोपानभावो ३२
दे

नीसाशङ्क्येड्हस्वादिरितिलोपेनसमाहितम्। न च पचेयुरित्यादौ वन्नरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सवर्णदीर्घेण बाधः
स्यादत आह। अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते। निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावात्। एवं च प्र
कृतेन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घः समानाश्रयेचरितार्थो यण् गुणयोरपवादोपिबाध्यते। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्ग
विषये इदम्। यत्तु आगमादेशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्नफलत्वात्। अत एव ब्राह्मणेभ्योदधिदीयतां तक्रं च लः कौण्डिन्याय
सोद्वाक्यन्वसे न तदधिदानबाध इति व्युत्पत्तिसूत्रे कैयटस्तन्न। अपवादोनुदीर्घत्वस्यनिर्देशोक्तिःतइनिसूत्रस्थभाष्यविरोधा
त्। ५४ यत्तु अजीगणदित्यादौ गणेरीत्वं निरवकाशत्वाल्लाद्यादिः शेषं बाधेतेत्याह। अन्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति
शीर्षोक्तिस्तस्य कि तत्र ग्रहणमस्याज्ञापकम्। अन्यथायं यम्पतदसत्त्वनुक्तिः हतेन जन्तत्वाद्दीर्घप्राप्तौ तद्वयर्थ्यस्पष्टमेवेदं यं परत्वाच्च
द्वाधकानामप्यबाधकत्वंबोधिका। तेनाचीकरत्। मीमांसत इत्यादि सिद्धम्। आद्येनन्यवहत्यस्यपरत्वाद्दीर्घेण बाधःप्राप्तोति
अभ्यासन्यर्थेनिर्दीर्घेणान्तरङ्गत्वादित्यस्य बाधःप्राप्तः। यत्तु यत्वे चैकप्रवृत्तसूत्रमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्रैवैतत्सत्त्वतिरिक्तस्यनरकेति

सूत्रेकैपदस्तत्वानुक्तिरीर्घप्राप्ताधर्मिग्राहकमानविरोधात् ।। मान वधादीनां दीर्घश्च इत्वाप्राप्तिर्गुणायर्थं तुको मिसूत्र
भाष्योक्तमुदाहरणसंगतश्चेत्यन्यत्रविस्तरः ।। ५ ।। ननु नञ्छे लादिनु विषयेएवपिस्यान्नतु अपवादः । अत्राह पापवादस्य
विकल्पेनबाधकत्वादत आह ।। ना न्छे लिङि कृता सह पक्षविधिर्नास्ति । एवं लिङि सिद्धे निर्दिष्टं आदि सूत्रेण कान्येषां तु विधानमज्ञाप
कम् । तत्रएव तु लुको सर्वे विशेषाभावात् । नाञ्छे लिङि क्षिति विषयसप्तमी तेन ना च्छौकेनाञ्छौ । लिङि श्वावासह पक्षविधिर्न
तिबोध्यम् । न च एवं कृत्याकर्मन्यायसिद्धिः नमिकम्पीति रण्णानुदात्ते तश्च हलादेरिति चाबाधादिति चेन्न सूत्रे दीर्घ इत्यत्र
नेनदीर्घपर्युज्जेषधुनाकार्यस्या निसत्त्वात् ।। ६ ।। नन्वेवं हसितं छात्रसहसनमिसादीघमूर्च्छतिनोच्छमि सूत्रलिङ्लादि विष
यानः सोमो भवते सत्वरवकृश्राप्नोति सत आह ।। नमुदानुमनात्वकर्मण्युवासह पक्षविधिर्नास्ति । इयं च वासरूपविधिरनिसत्वात् सिद्धा ।।
तदपि सर्वेज्ञापकं चार्द्वं कस्यद्वश्चेत्विति तत्र हि चकारसमुच्चयलिङादेः सत्र चाबाधाप्रवृत्तिरिति कस्यान्यग्रहणं किंपनार्दसन्
त्रविस्तरः ।। वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।। ७ ।। ननु श्वः पक्षेस्त्रवासरूपविधिर्नाल्पपिप्राप्नोतिकर्तृत्वेआरंभैवरूपादत आह ।। ना ३३

रोषुवासरूपविधिर्नास्ति । आदेशाकृतवैरूप्यकस्मृयकारेषुस नास्तीत्यर्थः । अत्र चहशब्दोनोर्डेङ्चेतिलङ्विधानं ज्ञापकमा अन्य
पथामरोरे लिङालङः समावेशवासाह प्यासिद्धृ इतिकिं लङ्घनेन । शत्रादि निमित्तंऽसमावेशार्थं शत्रुविधायके विभाषाग्रहणं
नुवृत्तिर्लिटः कानज्वेसत्वग्रहणं कृतं ज्ञापयतिवासरूप सूत्रे अपवाद आदेशस्थानाकानः प्रत्ययएव इत्युत्सर्ग इतिकेचिदोषविकं
तस्. लंतु सदादिष्योभूतसामान्यालिटः कसुरेव न तु पक्षेति हूर्तिवोध्यम् ।। ८ ।। ननु डमोह स्वादि त्यादौ डमः परस्याचोविपरतोऽम
३४ इतिवा संदेहः स्यादत आह ।। अत्ययनिर्देशपक्षयानिर्देशो बलीयान् । अचीति सप्तमीनिर्देशस्यमयरस्तुत्तरत्र चारितार्थ्यात्स्थ्ये
पी निर्देशानवकाशादनित्तस्मादिस्त्वुत्तरस्यैवप्रवृत्तिः । यत्र तु ङमि धुडिस्यादावुभयोरप्यचारितार्थ्यं तत्र तस्मादित्युत्तरस्यैरस्यस्पत
स्मिन्निति सप्तम्यापहृ याप रत्वानेनेच सबस्या । एवमुभयोश्चारितार्थ्येपि । यथामि सर्वनाम्न इत्यादौ तत्रामीति सप्तमीत्यर्थयरसत्र
कृतार्था । आदि निपातचमी आङ्जसेरसुगित्यत्र चरितार्थेति स्पष्टं तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः ।। ९ ।। ननु तः इङ्कमीतिसप्तम्यन्तकं
षी यत्रनस्या कृमशब्दस्येवोपपादितादत आह ।। आनिपरिक यहँ लिङ्विशिष्टस्यापिग्रहणम् । सामान्यरूपेण विशेषरूपेणवा
रो

बहुव्रीहे रूपसदृशी सूत्ररूपभाष्यात् । एतावदेव वा निश्चितार्थ इत्यत्रिः । दोषाः स्वरूपसाकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेः ॥

प्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं बोध्यमपि नाकेवलस्यापीत्यर्थः । अस्याश्च ज्ञाप
कं समानाधिकरणाधिकारस्थेकुमारः श्रमणादिभिरिति सूत्रे स्त्रीलिङ्ग श्रमणादिपाठः स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्चेत् कुमा
रीशब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं न कुमारशब्दस्येति तज्ज्ञापकम् । इयं चाद्युषसर्गयोस्तापि इस्यासुपपदविधौ समासान्तविधौ
हृद्यान्ते स्वरविधौ राजस्वरे बालस्य कुमार्यो बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । स्यादौ समाससंघातग्रहणे पुनः प्रवर्तत इति ध्यापस्त्रेभा
ष्यस्य हृदयम् । विभक्तिनिमित्तकार्यं चेनेसप्रित्तेवा तत्र समासान्तविधावयवग्रहणे एव । नासमाससंघातग्रहणे तु प्रवर्तत एवास्वर
विधौ वेबसमाससंघातग्रहणे तत्र दोषोक्तेः । नवेवं बहुव्रीहि रूपसोऽथ इति सूत्रस्थभाष्यासंगतिः । तत्र हि कुण्डोध्नीत्यत्र
धूतस्य तिकवादितो नद्य नब्बहुव्रीहिरित्यर्थात् । नद्यन्तबहुव्रीहित्वाभावान्न दूषसंगतिः । नद्यन्तो यः समास इत्यर्थेन चपरिहृतम् ।
नद्यन्तप्रकृतिकः सुबन्तोत्तरपदकः समास इति च तदर्थ इति चेन्न । अनया परिभाषया स्त्रीप्रत्ययस्यापि माहारेत् इति दृष्टान्ता
प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां विशिष्टेपिपर्याप्तत्वमिति दिश्यत इत्याशयात् ॥ ७० ॥ नवेवं यूनः पश्य सेत्रेवयुवती पश्येत्यत्रा ३४

पिश्वयुवतिसंप्रसारणं स्यादित्यत आह । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । स्पष्टा चेयं युवोरनाकाविसत्रभाष्ये । पूर्वपदाग्रहणे
नालिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न पूर्वोक्तदोष इत्येके । नपुंसकस्यापस्मिन्निति एकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशात् कुर्यौ गार्ग्याति
साद्य युक्तमत आह । सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् । अर्द्धं नपुंसकमित्यत्र नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकम् । नित्यनपुंसके स्वार्थे तु नतदि
त्यत्र निरूपितम् । वाम्यपलाशन्यायेन नान्तरीयकतया तयोरुपादानमिति तस्याप स्मिसत्रभाष्ये स्पष्टम् । अत एवाकुङार
सूत्रेणैकेनि चरितार्थमित्यत्र विस्तरः । ७१ । अनुपूर्वाणि दिष्यो पुमध्येरिति विधीयमानः क्यङ् च दिवात् भवन्तिद्दत्राणि स्या
दित आह । नमिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं वायत्किञ्चिद्दृश्यते तत्र तस्मादिन्नेन सदृशे
३२ धिकरणे इत्यकार्यं विज्ञायते हि यतस्तथार्थगतिर्हि लोके । नह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति । अश्वमनविन्दे
ब्राह्मणसदृशोऽनुगत्वमप्रेक्षितो रोषः । अपि चैवं विभक्तौ व प्रथमायामित्यादौ विभक्तिग्रहणाद्यथा यसिद्धार्था
नुवादमेवमित्यवस्थितैव न विभक्तौ विस्यावस्या अनित्यत्वं ज्ञापकमिति वदन्ति प्राञ्चः । अनित्यत्वे मानं संमतफलाभावात् । अ

नएवाकर्त्तरिचेतिसूत्रेकारकग्रहणमभाष्येप्रत्याख्यातमितिबोध्यम्।स्पष्टाचेयंभूतादिष्वइतिसूत्रेभाष्ये।अत्रापसर्ग्योप्युक्त्वा
स्वादेरपसर्गस्यपरितन्वंसूचयति।निरूपितंचैतन्मतंमञ्जूषायाम्।२४।ननुआष्ट्रीकच्छपीत्यादौसुबन्तेनसमासान्नतोप्यनेकृत्वा
२गां दृष्टिः‍अदन्तत्वाभावाञ्जीतिलङ्गणीङ्ओपूर्नस्यादतआह।गतिकारकोपपदात्कृत्।समासप्रवन्नापकःसुबुत्पत्तेः।उपपदमितिसूत्रेऽतिङ् मद॰
इत्यनेनङ्गणीसमास्तदपकर्षणेनातिङ्नस्यसमासइत्यर्थात्तयोःसूत्रयोःसुपसुपेत्यस्यानिवृत्तेःकर्तृत्वानुमस्याकारकांशेचसिद्धप
मतेनश्रिकरीतिसिद्धम्।अन्यथापूर्वंटापि‍अदन्तत्वाभावान्ङीनकृत्येणनिङीपूनस्याच।अस्याअनिसातत्वाद्व्यधिसुबुसनन्तरमपि य५
समासःयथासाहित्यस्यथनक्रीतेति।अनेनुअनिसत्वेनमानंतत्राज्यादित्वाद्व्याप्याहुः।अतएवकुम्भकारइत्यत्रषष्ठीसमासो
सुबुसत्तेःपूर्वमेवाषष्ठीसमासाभावेचोपपदसमास कुलरकार्यीभावइतिनतत्रवाक्यमित्युपपद्यमि तिसूत्रेभाष्यस्पष्टम्।
नत्रद्विषष्ठीसमासाद्युपपदसमासोविप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकम्।अथवादिभाषाषष्ठीसमासःयदानषष्ठीसमासस्तदोपपदसमासइ स्वदो२
तितत्प्रत्यास्यानंचाप्यषमुपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकंनवाषष्ठीसमासाभावादुपपदसमासइतिवार्त्तिककृतोक्तं ३५

तथापितदुभयप्रत्याख्यानपरमथवेत्यादिभाष्यमुपपदिजोषायांसामान्यतःकारकोपादानेनकारकविभक्त्यन्तेनहृदिःसमास
मात्रस्यसुबुत्पत्तेःपूर्वमेवलाभात्।तेनैषाकारकतद्विशेषयोरुपपादनसेवेतिप्रमाणम्।अस्याविधेर्केवाक्यत्वाभावेनवि
प्रतिषेधादिशास्त्रवकार्यव्यवस्थापकत्वमात्रत्वेनचोपादानएवेत्यर्थाऽभावात्।२४।ननुगिरवाभित्यत्रधातोरेवतुगिकार्यंत
त्संनिवृत्तेरवत्तिनियमेनाधातोरेवनुमिसिद्धे।धातुग्रहणंअर्थमतआह।सांप्रतिकाभावेभूतपूर्वगतिः।तत्तद्वचनसामर्थ्यसा
यसिद्धेयमात्तत्सामर्थ्यादधातुभूतपूर्वस्याऽपि।सर्थेनगोमत्यतेःक्विपिगोमानिसादौनुम्सिद्धिः।नाभीत्यादिसूत्रेतुभाष्येस
ह्याप्य।बहुव्रीहौतद्गुणसंविज्ञानमपि।अपिनातद्गुणसंविज्ञानम्।तेषांगुणानामवयवपदार्थानांसंविज्ञानंविशेष्यान्व
यित्वमितिरर्थः।यत्रसमवायसंबन्धेनसंबन्धोन्यपदार्थेऽस्तितत्रप्रायस्तद्गुणसंविज्ञानम्।अन्यत्रप्रायोन्यत।लम्बकर्णमितिवत्
इत्युदाहरणे।सर्वादीनिजहिस्यादयरहितेचोदाहरणे।सर्वनामसंज्ञासूत्रेभाष्यएपाष्टम्।२८।ननुक्वरःसुपिकृत्वितिवेनानु
वृत्तस्ययत्नात्तुवाभावइत्यत्राप्यनुवृत्तिःस्यादतआह।नानुवर्तनीयाणत्वमुत्पनुवर्तमाने।अप्येयथापिप्रेतितिसूत्रेपुनरगमुक्

ग्रहणमस्याज्ञापकम्। अथवा काचेन्निवेदेत। तद्धि तरन्तो नयोः संबन्धार्थम्। उदाहरणानि स्युः। तानि इदमनित्यम्। अत एव तृतीया
वहोमित्यत्र चानुक्तलाया अपि द्वितीयाया अनन्तरेण सत्र संबन्धः। स्तुहि चक्रे पठं इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थमन्येन चकारस्य सार्थकत्वेनाबि
हृङ्क्षेयम्॥ व्याख्यानादिवानुवृत्तिनिवृत्तौ निर्वाह इति तदाशयात्। कुत्सिजास्तुकरवो चेति सूत्रस्थभाष्ये विरुद्धत्वान्तद्धि हिङ्गो हृश्चेति
स्तूयतावहन तत्र चेनाप्यनुक्तस्य स्वरवोन्यपरस्यामिस स्य चानुवृत्तिं स्वीकृत्य सुतुकस्वो चेति भाष्ये प्रसारव्यातम्॥७॥ ननु अनेकानुदात्तारे रोर
रुत्तोदात्तान्युपरु श्वेततरत्वाज्ञानादेर्य्युज्ञानात्स्वनभ्यमोगी स्वतः आह। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् प्रकरणोद्देश्यके विधावित्यर्थः।
नोत्तरपदस्यानुदात्तत्वात् पृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदासोऽस्याज्ञापकः। अथ पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभा
वादप्राप्तौ नैदं पर्य्युदासस्पष्टमेव। धर्मियाह कुमानादेव स्वरोद्देश्यक विधिविषयकमिदम्। अत एव शनुरनुमोन द्युजादिभ्यः कर्तृपकी
सारावगाद्यैरचद्रसादीनां चाद्वितार्थम्॥ अत एव राजवती सादीन लोपस्यासिद्धत्वादन्वतीश इत्यादन्तोपसारं निस्वनादरंवि
स्तोनिस्तवहस्वनुद्रव्याभितिमनुदात्तत्वं चने सावकरः। स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये। उच्चैरुदात्त इति सूत्रे कैयटेनापि स्पष्टमाव ३५

श्यकं। समविमाह। तास्तुपागेणाहलोपि उदात्तादिवद्भावात्तदुपपत्तेरित्याह। तत्र भाष्ये धमितमेतत्। ७५ नवैवमपि राजदृष
दिसादौ समासस्यान्तोदात्तत्वं षका[illegible]कापत्त्यनाप्यादन आह। हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्। अस्याश्चयंतो तिसर
भावद् इति सूत्रे नैमेप्रतिषेधोऽज्ञापकः। नाभिसत्यारि र्नकारेण स्वरयोग्याय व्यवधानात्स्वरयोग्योनासावादिति प्रतिषेधोऽनर्थकः।
नचादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमानुपोश्चिविना अमालवासत्ति निमित्तभूतहल्व्यवधानं विनाशादुपजीव्यविरोधेनाप्र
दात्तप्राप्तेहिस्त्यवृत्तिरतः॥ स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये। ७६। अनुपुरणगुणेति निषेधस्त्वमतिस्यादित्यत्र ओदित्से तुदिवेः
ह्विष्पिस्यान्तथायन्तानावद् इति स्वरा एव सपिस्याद्दिदशाद्धिगुणा इति चेदुपिस्यादत आह। नानुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्य
तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणम्। यथामदेवाड्डाड्ड्याविनि सूत्रे ड्यायु नाडित्स्वनयो ज्ञापकम्। तद्धि यतोश्चातरर्थइस
चानयोर् ग्रहणार्थमुन्मपरस्य यपरत्तस्योन्नरपदस्यान्तोदात्तत्वमितितदर्थः। एवं चाबामंदमेमय पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति
तन्यातानुबन्धकग्रहणे सचान्यश्चानुबन्धायस्यत्वंग्रहणं नेस र्थः। एते चप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणसाधारणो। दिव औदित्यादो ना
वकृत्स हशो कुओ सं भवास्मिचिसं भवे पिनध्नो प स्युस्तानि वद्धावात चैन दनु हत्ते सिं तिमुन कगु एस्ये शत्वाच्चेदुम
युक्तमि तिचेन्न। इति एतत्त्वाद्दडी। त्यजुवत्तमानश्चयनेरस्यकारो। ध्रदित्यनेवाधिशियदित्यनापि स्यादित्यर्थः

ष्येत्वं चास्ति त्वात्। वर्णग्रहणे चानयोरप्रवृत्तिः। तिसृष्वमौङः। आपदस्यत्र भाष्ये येनानुबन्धेन सानुबन्धत्वं ह्यनुबन्धकत्वं चातदनुच्चारण
२ ना एवैषा धर्मिहृत्याक मौघ्रान्तजराशो। रिसत्वे नैषतिनिरनुबन्धकत्वात्तद्भिन्न एवात्र ग्रहणं स्यादिति नशङ्क्यम्। एवमन्ता-यतानुबन्धो
च्चारणे एव तिनवनोरन्वे स्यादौ वनिप्ग्रहणे निपो ग्रहणसिद्धिः। एकानुबन्धग्रहणे संभवती। तितु-अर्थो न भाष्यादि संमत इ से त्रविस्तरः। एए मे २
नतुकटोरइत्यादौ स्वार्थिकत्वात् स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानतिवृत्तेर्न्यायप्राप्तत्वासुत्वानुपपत्तिरपूकस्यापि स्यत्र नपुंसकत्वे
कवचनयोरनुपपत्तिश्च स्यात आह। क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते। णचः स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रियामपि युक्तिरस्याज्ञा
पिका। अन्यथा कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णचः स्त्रियामेव विधानात् किं तेन। स्पष्टा चेयं वक्तृ ज्ञविधायके भाष्ये। नानुसुपर्थीनगा।
तियुवोरनाक्ङाविति सूत्रभाष्ये स्पष्टं ह्येतत्। इनः स्त्रियामिति किमर्थमस्यादत आह। समासान्तविधिरनित्यः। फलं स्थाद्यन्तसुरूपे इत्यत्र दान्न
त्वायां श्वशुरराजन्शब्दपाठो ज्ञापकः। अन्यथा टचैवान्तोदात्तत्वसिद्धेः किं तेन। हि त्रिभागापाद-मूर्द्ध द्वित्रिस्वरविधायके भाष्ये स
यम्। ष्ट्रानुशासनानि स्यादौ नुमि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोति ननद्यश्च लुक् स्यात् तथा उपाहामे सप्ताहे कृते स्थाघोरिद्वेतिइत्वं प्राप्नोति अत आ ३९

ह। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य। संनिपातो द्वयोः संबन्धः। स्वनिमित्तो विधिस्तं संनिपातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तं भवति। स वर
२व र्थः। उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा। अत एवात्र संनिपातशब्देन पूर्वपरयोः संबन्धः रोचिकं तु विशेष्यविशेषणयोः संनिपातोऽपि
३व गृह्यते। अतएवामृणे ऊरुमिस्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे पिपिनिष्ठ तिङ्गतिनुशब्द प्रातिपदिकाजन्तत्वं संनिपातेन जातस्य ह्रस्वस्येत्तदविघा
तत्वात् नुक् आन्तत्वविघातः स्पष्ट एव। न चाश्रयत्वेन हदिरूङः तथा सिद्धत्वात्। अर्थक्रमतः तदाहि रूङः लानाश्रयणस्योक्तत्वात्। किं च पक्षतुको
रसिद्धत्व इसेत्यादौ क्तिनि नुग्रहणाच्चानुपविधावहिरङ्ग परिभाषाया अप्रवृत्तेः। सर्वविधिसंनिपातग्रहणादेव वर्णाश्रयः अस्य थो वर्णविघातस्यानि
मित्तं स्यादि ति सिद्धिर्या मा दोषनिरूपणावसरे वार्तिककृतोक्तम्। न हि प्रत्ययः पूर्वपरसंनिपातनिमित्तकः। अत एव च संनिपातशब्देन गृह्यत इति प्र
त्ययप्रत्ययः। संनिपातनिमित्तक इति शङ्क्यायां तदभुपेत्यैवाङ्ः संज्ञातदुनिमित्तं स्यादिति एकदेशिनोक्तमिति तद्भाष्यविरोधः। किं चैवं
शैवागार्ग्यावि नन्येयदस्यादावप्यङः संज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रयह्रस्वस्य वैयर्थ्यम्। आमणिरूङं। आमणिपुत्र इत्यादावुत्तरप
दनिमित्तकह्रस्वस्य यथाकथंचिद्बहिरङ्ग परिभाषया प्रतिवारणं संभवती। निष्ठ-भेद तद्ह्रस्वस्यैव पिनिर्दिष्ट सूत्रे चैकदेशिना तया परिभाषया वा
नव

तोस्तु भाष्ये। अत एव परिभाषा फलत्वेनेदमुक्तं कैयटेन तत्र ईदितिसूत्रे न चानिष्टं किंचित्। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तमस्या लिङ्गं च
३न स्वप्रवृत्तिप्राक्स्वनिमित्तभूतो यः संनिपातस्तद्विघातकस्य स्वाव्यवहितस्य स्वयमनिमित्तमिति फलितं। न चैवं रामाय स्यादोसु
पिचेति दीर्घानापत्तिरदन्ताङ्गे संनिपातेजातस्य यादेशस्य तद्विघातकत्वान्न च यादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गत्वान्न सिद्धत्वा
न्नात्र संनिपातविघात इति वाच्यम्। आरोपितासिद्धत्वेपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तेः। किं चान्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धत्वेपि
तत्र कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वे मानाभावः। किं चानिर्देशात् संनिपातविघाताभावमादायैतत्प्रवृत्तौ गौरीस्यादौ संबुद्धिलोपस्थानिकत्वेन हस्वनिमि
त्तसंनिपातविघाताभावात्तेनैतस्या अनित्याशिपरकं कैयटेन तत्र इतिसूत्रस्थभाष्यासंगतिः। संनिपातस्याशास्त्रीयत्वात्तस्यानित्यत्वेनिमित्तत्वे
तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय। अशास्त्रीयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेरिति हृदि। इतिसूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तत्वात्। एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेपि कार्ये एत
त्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्येवेति बोध्यम्। कस्थायेनिनिर्दिष्टेन तस्या अनित्यत्वात् ययोः संनिपातस्य विघातकं शास्त्रं तयोः संनिपातनिमित्तकविधावुपादा
नमपेक्षितं न मिति तु नाथहोतएवहाहिरिस्य आकारान्त प्रकृतीत्र संनिपातनिमित्ताङ्गसंज्ञान्यायपरिभाषया लोपस्य निमित्तं न स्यादिति आरा ३६

द्धत्वानित्यत्वेन समाहितं कैयटेन तत्र सूत्रे भाष्ये। न हल्ङ्संज्ञायामदन्तस्याङ्गसंज्ञे सुकमस्ति। अकारस्य आयेयेङ्स्यादावयमर्थसंज्ञा या अन
याय परिभाषया वारणपरभाष्यासंगतिस्तया परिभाषया लुङ् भाधूत अभयत्वं तु स्यादेव। लुका हि तदीयसंनिपातस्य विघातो नाम्यय संज्ञा पा
संज्ञाफलं लुक् चस्यादिति वाच्यम्। एतदुदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन साक्षात्स्वपरंपरया वा स्वनिमित्तसंनिपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमि
तिदर्थेनादोषात्। एतेनात्राकचस्यादिति। अपास्तम्। कार्थकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाबाधेप्येकवाक्यतापन्नास्यादिति वाच्य
म्। अन्तरङ्गायां तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायां बहिरङ्गत्वादेरसिद्धत्वात्। लुकैकवाक्यतापन्नानुगुणादिनोबहिरङ्गत्वात्। उभयोरपि शाब्दतः
सुवाश्रयत्वात्। न्यासस्योरिति ज्ञापकात्वेषा नित्या तेन नातिप्रसङ्गः। स्पष्टा चेयं कैयटेन तत्र सूत्रे भाष्ये। अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि
३व वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचारस्यानिमित्तं ॥४९॥ हि। आलंपुष्विधेः। कापयति पुगाह स्वस्य अदीदपत्। कार हस्वाबुविधेः। या व३
सेति इत्युविधिराकारलोपस्यपि यान। हस्वनुड्भ्यामनुप अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति मनुपविभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिपातस्य। अपि
मान्। परमवाचा। नदीहस्वत्वं संबु द्धिलोपस्य। नदिङमारी स्यादि। यादेशः सुपि चेति दीर्घत्वस्य। इतो अप्रवृत्तिरेव। दोषाः

स्वल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेरित्यलं विस्तरेण। लुक् तद्धितलुकि। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः। इन्द्रादौ हि गौरादिङीषो लुकि लुक् कृते इति
स्त्रीप्रत्ययलुकि आनुकः श्रवणापत्तिरत आह। संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः। अत्र च वि एकारादि अन्यस्य स्वलुगिति तु
अस्यैव ग्रहणं ज्ञापकमाद्यन्तविशिष्टमात्रस्य लुग्विधानद्वारा आनुकोऽपि निवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थम्। ङीष्टकुमारागमानङाद्यन्तर्गतविशेषकारस्य एव तत्र नि
र्दिष्टादिविशेषकारादिशब्देन निवेशमपि ग्रहणमर्थम्। ङीतकुमारागमानुवादसामर्थ्याद् विलक्षणनिवृत्तिसिद्धेः। अन्यथा विश्वादिमन्तिग्रहणवैयर्थ्यम्। ६४
ग्रहणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विश्वादिपुरस्कारेण विहितस्य तस्यैव लुग्विधानान्नातिप्रसङ्गः इति वा। अथ तत्तापि प्रतिपदोक्तत्वेन विश्वादिभ्यो
६ वि नि स्त्रीकाराद्यर्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं ङ्यनुवादचारितार्थ्यमास्तु स्वार्थकं चराद्यत्योस्तु विधेययोरेकत्र कालिकत्वे चेदेकदेशात्त्वनियमाभावास
ङ्गीपीयमाग्यमाणावि श्ववदित्यनेन पुंवत्त्वविधानमेतदनित्यत्वज्ञापनार्थम्। अथात एतयनी। शार्ङ्गरवादिलोपे नैवं ङीपि निवृत्ते संनियोगशिष्टपरिभा
षयानस्याऽपि निवृत्तेरेतयनी सादिति सिद्धे। पुंवत्त्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दरिद्रितिसूत्रे कैयटः। ... विडमाचष्टे एउनिडयती। सार्वोः पुंवत्त्वस्यावश्यक
त्वात्। एतेन एनीमाचष्टे सुमितस्यानिवृत्तेन सिद्धमित्यलं विस्तरेण। नत्तुवाशीलमस्याः सा चौरी। सारीशीलं छत्रादिभ्यो ण इति णोऽपन ३९

स

प्राप्नोतीत्यत आह। ओतो ङीपो लोपे कतानि भवन्ति। अनिस्सारि विहितवषठीति भाववाधनार्थं कार्मता। ङीप्येवेति निपातनमस्याज्ञा
पकमात्रा। ङीलिङ्गाणामादेशो ह्युच्चइति फिसिद्धिरत्यस्याः प्रयोजनमिति न मा। ता ङीलिङ्गेकवचने इत्युक्ते तरस्यांमहरणमिति णेदा
एवं सेवा कार्मेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अतनुकं सर्पमिस्तू क्यामि। साहैः मृजेवृद्धिर्दुर्विरेत्यत आह। धातोः कार्यमु अयमानं न सु सयेभव
ति। ओ एतान्ह से तत्त्वनिपातनमस्या ज्ञापकम्। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रामादिक इति स्पष्टतया दावनुदात्तस्य च र्दुप त्रि
धस्य सभापादे नेन भाष्यद्वृपितः। यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तकं तत्प्रत्यये आस्थापि काले नपरान्तत्वनिषेधनं न रोपविनिर्ङत्वं प्रणङ् भ्याम् इत्यासारोग
वस्येवाद्यदिविधो नुनेषा। न भूसुधियोरिति निषेधेनानिमित्ताम् सुधियो इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। सर्वके उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्य
यसंज्ञेनस्यानामत आह। न माध्यंपतिनं तत्तु इत्यादौ समासेनास्मादेशस्तेरोक इति सूत्रे अकारोनिषेधो ज्ञापकः। तरेककेरणभूतंन
ङ्कृ नग्रहणमिति निरिष्टे भाष्यं पाठः। नतु इति स्थानाभूत्। इतिसिद्धोलुक् अपासीदिति सादोपानेरपिस्यादत आ
लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य। अस्याः ज्ञापकं स्वरतिसूतीति सूत्रे इतिवैकं इतिसूयत्वो पृथङ्निर्देशनिकै

नतु प्रतिषेध विप्रतीत्यादौ हेरज् इति विधीयमानं कुत्वं न स्यादत आह । अत्र तिपा गणे एव धिकस्यापि ग्रहणं ॥

यतः ॥ तत्र साहचर्याद् लुग्विकरणस्यैव ग्रहणे तेभ्यो पृथङ् निर्देश इति ज्ञापकं चि... नितान्वेयं परिभाषायस्य विभाषे सत्र भाष्ये ॥ न
ग्रहि दिवि तदिति प्रयोगे निवेषभारादृ क्वयथद्गुपाधे विभाषा तदुपाधे निषेधः ॥ विभाषा गम हन विद् विशामिति सूत्रे शविकरणस्य ग्रहणं
लुग्विकरणस्याप्यपि नित्युक्तम् ॥ तत्र चोहि तोयनोयं लुग्विकरणो तो विशि साहचर्यात् ... विकरणस्य ग्रहणं न तुद निसाहचर्यादर्श
पिण्डपरिभाषा विरोधादिति तदाशयः ॥ अत एव परिभाषायां लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तम् ॥ कदहन्त्स्तु भाष्येण क्वापि न पठिता ॥ गा
तिस्थेति सूत्रेपि वतेर्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृता सर्वत्रैव पाग्रहणे लुग्विकरणग्रहणमिति भाष्यकृता चोक्तम् ॥ स्वरतीति सू
त्रे कैयटेन चस्पष्टमुक्तम् ॥ श्नसोरल्लोप इति प्रतिषेधस्य वास्या ज्ञापकः ॥ इयं चकुत्वविषये वाहि रचङीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ अनुपुष्प भ्रमि
२ एतं सादौ भ्रमरस्त्र भ्रमितिच्छिदे प्रसो भ्रमिकृते सलोपे स्यादत आह ॥ अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ अङ्गेऽङ्गाधिकारवृत्तं निष्पन्नं यत्का
२ व र्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तौ विधानम्भवतीत्यर्थः ॥ एषा च भ्रादादिय सहशादिविधानेन ज्ञापिता ॥ अन्यथाई
कारलोपेनाकृ सार्वधातुके निर्देशेण च सिद्धे तदैयर्थ्य स्पष्टमेव ॥ अत एव सिन्नरत्या निकाङ्ग कार्यविषयापेक्षा ॥ इयं चानित्याहपो ४०

रितिनिर्देशात् ॥ अनित्यत्वमस्या एवार्थमादायैव भ्रसो भ्रमिति सूत्रे भाष्ये निष्ठितमस्येति पठितम् ॥ केचित्तु अनया परिभाषया नकिं
चिल्लसंसाध्यते ॥ अत एव ज्ञाजनोर्जा इत्यादौ वस्तदित्यपोरेनां ज्ञापयित्वा किं प्रयोजनमिति प्रश्ने पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः
सनवक्तस्य रत्नि एव प्रयोजनमुक्तं तत्तु लक्ष्यसिद्धि रूपम् ॥ तदुक्तं भ्रसो भ्रमिसत्रा भ्रमितिच्छेदः ॥ शेषे लोपश्चा सलोप एव ॥ अतो
६ इय गुण इति परस्पेपेण सिद्धं पुष्प भ्रमिति स्मन्त्रनिरूपितम् ॥ एवं च सूत्रस्यैतज्ज्ञापनपरं भाष्यं भ्रसो भ्रमिति सूत्रस्थं च भाष्य
५ रो मेकदेशस्युक्तिरित्याहुः ॥ १ ॥ यत्तु औरेतिवा भेः औगुण इतिगुणग्रहणात् संज्ञापूर्वको विधेरनित्यत्वम् ॥ विधेयको टोसंज्ञापूर्व रयं व ५
कत्वएवानित्यत्वायं तु वमिति सिद्धम् ॥ तथा तन्नादिपाठादेव सिद्धं नन्नाद्वि... इत्यादीनि कृग्रहणाकृणकार्यमनित्यम् तेन न विश्व
मेरविश्वाद्वमिति सिद्धम् ॥ तथा निलोडित्से सिद्धे आनिग्रहणादागमशास्त्रमनित्यम् ॥ तेन नर्नुकामस्येति सिद्धम् ॥ तथा चहि डिङिः क
रणादनुदात्तेत्वलक्षणमात्म नेपदमनित्यम् ॥ तेन स्फायत्विर्मोक साचिति सिद्धम् ॥ तथा निनार्थन आत्ममासेनानुदात्तपदमनेकमि
सेव सिद्धे वर्ज ग्रहणात्कदन्वदिनमनित्यम् तेन नेयदृ वडि सस्यानि सत्वाद्रे सुधुरिति सिद्धमिति तत्र ॥ भाष्ये दर्शनात् ॥ भाष्यानुक्ते

ज्ञापितार्थस्य साधुता नियामकत्वे मानाभावात् । भाष्याविचारितप्रयोजनानां सौत्राहरणानां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकः सं
नायाणवौचि सात् । किंच ज्ञापितेष्वानी सस्यनसार्थक्यम् । आडागमश्रूयप्रयोगासिद्धिः । आद्गुहणं तु लोडुहणवदिति बोध्यम्
अतएव यो लोपो लोटि चेति सूत्रे वेति प्रत्याख्यातम् । लोपेप्याद्गुपदे आटः श्रवणं भविष्यतीत्याशयादिति अलि प्रयुक्तितारिता आ
गमशास्त्रस्यानित्यत्वेनु आद्गुसमिति धादिल्यसिद्ध्यावाग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्सर्विमानासंगतिः स्पष्टैवा एतेनैके यदेके विदि
त्यादिना अस्यैव वाग्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापकतोक्ता सापि चिंत्या प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् । चलिडेड कारस्याभेददिता
७च भावसंपादनेन चारितार्थ्यात् । तेनादि सूत्रेवेद्यग्रहणस्य भाष्येप्रत्याख्यानाच्च एवमेवानिदितामिति सूत्रसर्वविधि भोली
पविनिर्लक्ष्यानित्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम् । स्वायंभुवमित्यादि लोके प्रमाधेवेमन्यत्र विस्तरः । वृद्धिरनुवर्तेयं लुकि आरौशी ऽ:२
ति वधादेशेनस्यादत आह । अङ्गं तिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमिति भाष्ये दृष्टित्वस्यादृः प्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगादर्शनात्प
समुदायमङ्गमिति प्रत्यवायनेनेदृशायसिद्धम् । अनवजुहुधीत्यादि दिव ४१

ङ्तेधित्वसिद्धिरितितदपिना भाष्येदर्शनात् । किं वा नेन सिद्धं तेन पृथक्लेकं द्वयोरत्वबोधनेपि समुदायस्य तत्वबोधने मानाभावः । अ
२प नानदस्यतेदिग्गिति सूत्रे अस्तेः परत्वाद्वृद्धिं बाधित्वा तेनस्यादित्ते भूधावपूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्या राद्धं च विषयस्तत्पाश्रवणेन परिहृ
तं भाष्ये । अन्यथा लुङ्कृरीसिकाजुहिर्वचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसंगतिः स्पष्टैव तस्माद्धुत्तरत्वेडमादायैव यथा
योगं तत्र कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या । सूत्रे वारिस्यस्य तदन्ताङ्गस्य यथार्थादपि प्राप्तस्य गुणनिषेधस्य बोधित्वेति नियमात् न तद्विरोधः
तस्माद्धुतेर्यङ्लुकि वध्यादिस्याविरुद्धमाहुदाहरण च अभेदे सम्यत्र विस्तरः । वृद्धिरनुवृत्तिर्थस्याचाभावादित्यस्यैव कप्रत्ना
पापस्यितीशा डीयाद्यसिद्धिरत आह । विधेयपरिभाषोपतिष्ठते नानुवादे । अनूद्यमान विशेषणेषु तन्नियामकपरिभाषानोप
३द तिष्ठतइत्यर्थः । विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां विधेयेनासिद्धं तथासंत ध्यासंग वेपि नद्विशेषणे अवस्थापकत्वेन चरितार्थ
नां तद्विशेषणमवस्थापकत्वे मानाभावद् इति तर्कमूलेयम् । किं चो दीवामातः स्थानइत्सूत्रे स्थानिग्रहणमस्यासिद्धम् । अ
न्यथाषष्टीस्यानेइति परिभाषयैव तल्लाभेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तित्र उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्यः संप्रसारणमिति सूत्रे

भाष्योक्तरीत्याह्लोपोनइत्यादेश्चनतस्याभिचरितत्वात्।भाष्यानुक्तत्वाच्चास्थानसंबन्धेनपरिभाषालभ्यइत्यर्थस्यषष्ठीस्था विधो २
नेइतिसूत्रेभाष्येसम्बधुक्तत्वेनतदुक्तज्ञापकाच्चसंभवाच्च।तत्रस्थानेग्रहणंतुस्पष्टार्थमेव।किंचपरिभाषेतिप्रवादइकोगु
णवृद्धीअचश्चेत्यनयोर्विधेय तद्रूपमाहारमूलकोऽयत्रतुनास्याःफलमित्यत्रविस्तरःननुनमस्करोतिदेवान्नमस्य
तिदेवानित्यादौनमःस्वस्तीतिचतुर्थीदुर्वारेत्यत्रआह।उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसी।कारकविभक्तित्वंचक्रि
७ च याजनकार्थकविभक्तित्वंतच्चप्रथमायाअप्यस्तीतित्यापिकारकविभक्तिरितिसहयुक्तेइत्यादिसूत्रेषुभाष्येध्वनितमुपइ
यंग्राचानिकेवाअत्रावयस्यैंशावेनेतिसप्तम्यपेइयाधिकरणसप्तम्यावरुवलमनेनन्यायेनतत्रचदीयतइतिसूत्रेभाष्ये
ध्वनितंकेयेटेनसहयुक्तमात्रेनक्रियान्वयित्वंकारकत्वमित्युपासतम्।।यस्यचभावेनेतिसप्तम्याअपिक्रियान्वयित्वा
तथेनुप्रधानीभूतक्रियानिमित्तककार्यत्वेनकारकविभक्तीनांबलवत्त्वदहन्तीत्याभमुभयोरपिक्रियासंबन्धनिनत्वेनतद
संगतिःस्यादेवानमोवारिवइतिसूत्रेनमस्यतिदेवानित्यादौचतुर्थीवारणायभाष्येउपमासस्यासंगतेश्च।एतेनक्रियाका ७१

रकसंबन्धोत्तरइतितिविभक्तिनाम्विभक्तिरन्तरङ्गाउपपदार्थेनतुयत्क्रिंचिक्रियाकारकभावमूलकःसंबन्धइतिनिमित्ताबहिरङ्गःसपास्त
२८ मूतनमस्यतिंसत्रमेःऽपदार्थेपिक्रियाकारकभावेनैवान्वयात्।अत्रचनमःपदार्थस्यापिक्रियात्वंमुण्डयतीमुण्डस्येवासहयुक्तेइत्यादौच
प्रधानेप्रथमाताधनार्थमिदंभाष्येउप यस्त्वेत्यत्रविस्तरः।ननुअमुंदर्यडित्यादौपूर्वस्यापिमुत्वापत्तिरतआह।अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोऽपिलुग्बाधते।
अन्तरङ्गनाबहिरङ्गयोरेकप्रयोगेयुगपत्प्राप्त्यभावसमस्तदेशस्यैवेतिनिर्दर्थः।अथाऽभ्याद्वादेर्निर्हसत्वेनैनात्पोनेत्याविवक्षातानुमनि
५ न्य सिंचतीत्यादौ।अनुविकारइतिचात्सिद्धम्।अअत्रेनसमानोदेशायस्येतिसमस्तदेशःनित्यं वाअवर्णतद्वर्णयोरिनराभवधानेनतोऽसमुत्रे
तत्रवंवितुइत्याद्यर्थेनसंप्रसारणेइतिचरितार्थम्।अह्लोपानइत्यादिनतत्त्वेणसादावप्रवृत्तिरप्यस्याःप्रफलमूयजारित्वादिपानत्राङ्कः
स्याकारस्यलोप इत्यर्थस्यैवाङ्गंशेषस्ययस्यास्थिताकाङ्क्षतयोचितत्वात्।अङ्गानयवयजादिस्थानइत्यादिक्रमेणानेकत्वानेकक्षिप्तक क्ति २
स्तर्वोहयास्याउचितत्वात्।अवेपाष्ठङःसंप्रसारणमितिसूत्रेभाष्येप्रसारणमितिध्वनितमप्यत्रार्तिकोऽकारानामनेकविक्षिप्तकस्य
नाभिरम्यथासिद्धिंप्रदर्श्यापिपित्याम्नास्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानितदर्थंभाषाकर्तृव्याप्रतिबिधेयंचदोषेषुप्रतिविधानंचोरान्निर्देशा

सिद्धमित्युपसंहारान्तमिमार्ज्जिषती सार्थश्चैषा ॥ तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वात्सिद्धत्वे परत्वाद्भ्यासकार्येऽभ्यासेकारस्य वृद्धिर्वारणाय स्थान
श्यकी । न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वेन सिद्धिः । ह्रस्वो लक्षणस्येति न्याये न पुनः प्रवृत्तेः । यत्तु संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्येऽनेनास्याः प्रयोजना
नीत्युक्तं तस्यायमर्थः । एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि भवन्तीत्यर्थः । अथ धातावन्तरङ्गे समानदेशत्वेन भावा
न्नैतान्येतस्याः प्रयोजनानीति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते तत्र निर्वर्तनीयत्वैषा स्पष्टा च पडुः इति सूत्रे सोऽसेरिति सूत्रे च वक्ष्यमाणरीत्यास्य
नेन भाष्ये इस्य विस्तरः । ७९ । अनर्थकान्यनुकरणं स्यादि इति परंपरस्तु इतिपक्षितिस्यादावलोऽन्यस्य सस्य प्राप्नोति सूत आ
ह । नानर्थके लोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । अनभ्यासे सुकेन विभक्तिरित्यादौ धूर्गामिति स्याद्यन्तस्यैव । अभ्यासोऽनर्थकः । अर्थावुक्त
भावात् । किं तु न्नरखण्डएवार्थवानि सूत्रनिरूपितम् एषालो सहसूत्रे भाष्ये स्पष्टा । फलनाम न्यायसिद्धिः करणेनअसाख्याना चे
तिनतस्यावधार्यम् । ८० । अनुबन्धकृतमनेकाल्त्वं न स्त्रीव स्त्रियाः सादौ पुमान्स्त्रियेत्येकशेषापत्तिः स्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्तं नविशेषाभा
दत आह । प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः । तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्तप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषाभावेऽपि स्त्वेन नदोषः ४३

स्पष्टं चेदं पुमान् स्त्रिया नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादौ भाष्ये । अन्तरङ्गोऽप्यजी आदपि प्रधानं नूनमिति हेतुमद्वैतिस्तत्र भाष्ये कैयटे । ८१ । अनु
बन्धसमि स्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्यादि इति षेधः परिच्छेद्वाचकमातृशब्देऽपि स्यादत आह । अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति
नस्थृकृतः । अस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणं न परिच्छेत्तृवाचकस्य । योगजबोधे तदन्यासिद्धिः नस्थृकृत । हि जोपस्थितिः प्रतिबन्धिके ति सुस
न्निरोनद्वीजमारथकात्वाधिकरणन्यायसिद्धोऽयमर्थः । ८२ । क्वचित्तु दीर्घविधौ टामिसन्तानयापरिभाषया दीर्घविधौ अरे वग्रहणं नतु दीर्घी
ऊ चेम्नवीना मिति तन्न । तथा सति दीर्घविधी टामिसं वदेदतिसंप्यो नतु वाताय नार्थे गवा हेवङ्वैकमिकत्वाद्गोहरस्यापि स्यादत आ
४८ ह । ८३ । व्यवस्थित विभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते । ८४ । सानुरोधा व्यवस्था । राज्ञो रिति सूत्रे लटः शतृ इति सामि सूत्रे पुंवद्भाष्यस्य
ष्टा । ८५ । विधिनियमसंभवे विधिरेव न्याय्यान् । नियमे हि श्रुताया अनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमप्रयुक्तानुवादरोषश्चेति लो
घवाद्विधिरेवेति बोध्यम् । अस्य हलः स्वरेवङ्गोदेः प्रत्यहस्त्यादौ च भाष्ये स्पष्टम् । ८६ । नारांसायां भूतवच्चेत्य न लुङ्वलङ्लिटोर
प्राप्तिदेशः स्यादत आह । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । सामान्योपस्थितिकाले नियमनविशेषोपस्थापकसामग्र्यभावात् सा

बीजमुक्तेर्न्निधनमनुत्पत्त्यविशेषे विहितस्यानतिदेशः इत्यमनिसमनन्यपरिछिन्नलिङ्गानुमितेनस्यानिव सूत्रेणविशेषानितिदेशोपिमस
हूंचैतसूत्रस्या निवसूत्रेभाष्ये। ५८ अनुमितिस्वरितमितिस्वरितत्वंकिंतत्स्यादेस्यादत आह। अनुमानमनुमनयोः अनुमानमनुमानम्
२ब इयंचाङ्कसहशास्त्रेभाष्यपठितावर्णग्रहणेनप्रवर्त्ततेइतिनत्त्वैवकेपटस्पष्टम्। अतएवमनाशंक्यमिह उर्वेलिङ्गसूत्रस्वचलयोः अस्य
योर्ग्रहणम्। परेनुतिस्वरितमितिसूत्रेतथापरिभाषा। असंस्काराणयभाष्येक्षापिनाश्रितेतिकैयटेनोक्तम्। अङ्कस्पितिसूत्रेतस्यासा
नायेषाभाष्येणकदेशिनोक्ता। अतएवतितिप्रत्ययग्रहणंकर्त्तुमितिवार्तिकेउक्तम्। उक्तसूत्रयोर्व्याख्याना। प्रत्यययोरेवग्रहणम्
इत्यर्हः। ५० ननुविपराभ्यांजेरित्यात्मनेपदंपरासेनाजयतीत्यर्थकेपराजयतीसेनेत्यत्रप्राप्नोतीत्यत आह। सहचरितासहचरितयोः व२
सहचरितस्यैवग्रहणम्। तेनविशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैवपराशब्दस्यग्रहणमितितत्त्वैभाष्येस्पष्टम्। सहचरणंसहशब्दयोरेवतिसहचरि
तराच्चेनसाहचर्यवानुमितायाम् अलक्षणाविसादृश्यपिसादृश्यमेवनियामकम्। सहशब्दयोरेवसहविवक्षितयोरेवसहप्रयोगइत्युक्त
भीत्याभनिनंवेदकर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीयेतिसूत्रभाष्यातत्रहिपंचम्यपाङ्परिभिरितिसूत्रेणलक्षणादिद्योतकपरियोगेपंचमीमा ५४

भाङ्क्ष्यपंचपरिवर्जनेइत्यपपरीवर्जनेवावर्जनेचायंवत्वपराक्रेऽष्टह्यपपरीवर्जनार्थएवकर्मप्रवचनीयमतस्सकोन्यःसहायो
भवितुमर्हतीति। अन्योवर्जनार्थात्पथास्वगोःसहायेनार्थइतिगौरेवानीयतेनाश्वोनगृहंगतइत्युक्तम्। तेनहिसहशानामेवहिप्रयो
गसहायभावोबोधितः। द्विविष्वनुरितिसूत्रेसाहचर्येणसहत्वार्थानांग्रहणेसिद्धेकर्थ्येवायंग्रहणंदर्शयतिस्यातेनदीर्घविवाटोमि
त्यत्रधातुसाहचर्यप्रागमस्येदंग्रहणमितिस्पष्टंचित्ततः। १९१ ननुवस्त्रीसाधुनट्प्रियसकथ्याग्रामणेनेत्यत्रनस्यात् अङ्गस्यनपुं
सकत्वाभावादत आह। श्रुतानुमितयोःश्रुतसंबन्धोबलीयान्। श्रुतेनैवसंबन्धोनानुमितेनप्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः। प्रकरणादि
तःश्रुतेर्बलवत्त्वादितिभावः। एवंचात्रलिङ्गमस्त्यर्थादीनामेवविशेषणंनाङ्गस्याप्रातिपदिकेत्यनुवृत्तिपरिशुद्धमाणस्याभावात्प्रकरणप्रा
प्ताङ्गस्यैवविशेषणम्। अतएवबानपुंसकस्येतिसूत्रेवाशब्दाद्विनिनउक्तम्। नपुंसकग्रहणंहितत्रगृह्यमाणस्यशब्दस्यैवन
पुंसकत्वेयथास्यात्। बहुवो दधतोयेषुतानि बहुददन्ती। यत्रमाभूत्। बहूनिददन्तियेषुतेबहुददतः इत्यत्रचयथास्यादित्येवमर्थ ६
म्। अस्पष्टंचेदंस्वमोर्नपुंसकादितिसूत्रभाष्येकिंचिनुअपोषहोभ्यांढइत्यत्रश्रुतेनापःस्यानिमित्तत्वेनमपरत्वाभावादनुमितंकार्यित्वं

बाधकत्वेऽसत्तद्ग्रहणसामर्थ्याद्बाधकानां एङि पररूपेणैव सिद्धिरित्यत्र विस्तरः ॥२॥ अनुनासिकेषु तुल्यास्येति स्वरः परस्मिन्नकारे केरा
परमकारके ऽभ्युदिरित्यप्यत्र तथागतिरित्यत्र धातुपाठे इति लुकप्रयोगे इत्यतः कुतो वा सरूपादिस्वादन आह । क्लृप्त अति ज२
परोक्ते यः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमालक्षणं लाक्षणिकस्याग्रहणमिति राजसत्वं हि प्रसिद्धिविरोधात्पुनुवादेन विहितो हि समासादिः प्र
४ नि तिपदोक्तस्तस्यैव ग्रहणमाशीघ्रोपस्थितिकत्वात् । हि तीयो हि विलम्बोपस्थितिकः । पदसंज्ञायामिति पञ्चलक्षणानुसंधानपूर्वकं
५ न विलम्बोपस्थितिकं पिबतेस्तु शीघ्रोपस्थितिकम् । इदमेव ह्युक्तं परिभाषाबीजम् । इयं च वर्णग्रहणे पि । ओ सूत्रे भाष्ये संधौ रि
६ र तलातः पतु वर्णग्रहणे नैषा आह चइसत्रोपदेशग्रहणादिनं तु लस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे दूषितमिति निरूपितम् । अनि न४
सा चेयं मुख्य महामोह इति महामोहनिग्रहणादित्यत्र विस्तरः ॥१॥ अनन्येवदेकदेशात्वनाशस्य संज्ञानस्यात्
थामेऽप्रातिपदिकान्तस्याहीनेऽदिति एत्वं न स्यात् तथा गेइस्यसावित्थमास्थे निःत्वं न स्यादत आह । गामादाग्रहणेष्वविशेषः । अ
त्र चपिलं दैपोज्ञापकमात हि अशाबिति सामान्यग्रहणे कार्याऽविशेषेण ग्रहणमिहेत्किं निर्येधेन सा भा ४५

ष्यवेनिषिद्धेनानेन चैकदेशानुमतिद्वारा संपूर्णपरिभाषाज्ञापनेऽस्यं च जत्वं प्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबंधक
परिभाषानुवृत्तिकरः ॥
ग्रहणे परिभाषाणां बाधिकाः दीर्घादीर्घ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ग्यातिस्थेति सूत्रे एकदेशग्रहणमेवेत्यत्रैव तदोषदृश्यत्र विस्तरः ॥१४॥
ननु वृद्धिरिति संज्ञासमुदाये स्युरत आह । प्रत्येकं नामपरिसमाप्तिः देवदत्ताद्यो भुज्यतामित्यत्र भुजिवत् ॥१॥ यानि चैकं संयोगसंज्ञास
मासंज्ञाभ्यस्तसंज्ञा अपि प्रत्येकं स्युरत आह । क्वचित्समुदायेऽपि गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीत्यादौ दण्
डनवत्त्वलिङ्गानुरोधेन व्यवस्था ॥१॥ अनन्तस्यारम्भा विसत्रमक्ति पदे दीर्घनिर्देशात् नणेन आह अन् ज्ञात्वा तावैतमोच्चार न४
णे [illegible] अण्याद्यकस्य संज्ञा न स्याद् अत आह । भेदकागुणाः । अतन्नियमेनेदं रूपेणोच्चारिता गुणा न भेदकेन विवक्षिताः स
थेः अत्र चास्थिदधी सक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः इत्यत्रोच्चारणेन सिद्धेः दान्तग्रहणं ज्ञापकम् स्वरूपेणोच्चारितादिस्मृतं अनुदात्तादेरन्तोदा
त्तादिस्वरान्तादिशब्दस्योच्चारणे विवहेदाऊ अऊँ इत्यत्रानुनासिक एवोच्चारणीय एताधिक्येनानुनासिकोच्चारणं नहि ह हानो
२ ये ध्यापयिमध्यपुरुषमदिःसाहोस्या अनुरूपतयानुनासिकाव्यवोच्चारणीनिरनुनासिकोच्चारणादि तदा एकस्वर्णमेवासति यत न२
इस्युक्तं भावेवमस्यादीनां नापेयस्वैयानुदात्ततया आदेशस्यादेः नस्यानुरूपेऽनुदात्त एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विव

१ ति ह्रार्थं भविष्यतीं कथमस्याज्ञापकत्वमिति चेत् अत्र प्रमाणमिदं स्वरादावन्तोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावा
त् । वत्सर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते तथादेशे आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते पदास्योन्तोदात्तनिपातनं सहस्य स उदात्तनिपातने
इत्यादि भाष्यं तु उक्तं च साष्टाध्यायीपाठे कचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति आरायेन तैस्वर्येण पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकपरं भाष्य
मिति केचित् तस्यः परे तु निपातनं नाम आद्येशे प्रयोगाणि आदेश प्रयोगकरणं तद्रूपाद् ललातन्तोदात्तविद्या निश्चतसहस्र ता
ग्रामिहद्रप्रयुक्ते तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणम् । अन्यस्यानुरूपस्य उच्चारणीयेन तदुच्चारणं विवक्षार्थम् संपूर्ण
५ क ष्टाध्यायी आचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यन्तमानम् । कचित्स्वरस्येश्रुत्या पिपाठो यथा दाण्डिनायनादिसूत्रे ऐक्ष्वाके तीयथ्यमेता
रणं च श्रुत्यैवाङ्गनिपातनं स्त्रिया लावतरणाणि आत्मानं सानुनासिकत्वादिवत् उदात्तनिपातनादिकं नापि माहुः । विधेयात्विषयेतु
अग्रसय इति निषेधाद् गुणाभेदकत्वेन सवर्णग्रहणम् । अत एव स्वरदिव्यादौ भवतोर्भस्य नानुनासिको वकारः । अत एव तद्भाना
सामिति सूत्रनिर्देशः । अथ प्रसये भाषायामिति निरसमनुनासिकः स्यात् ज्ञापकेन तु नास्योपयोग इति बोध्यम् । श्रुतं सादौ द्वौ ४५

१ ाति धर्मात्रवृद्धिनिर्देशात् ह्रतिरित्य अत्र विस्तरः । १० ननु [illegible] सर्वनामानी साँ एवाभाव निपाते पिलोके म एतत्प्रयोगस्य साधुत्वं स्यादत आह । दो
[illegible] निपातनान्तित कार्यनासाम्ये निपातनस्य स्याद्वा पुराणप्रोक्तेषु इति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः आपो
पिशृणोदरादित्वान्तिति बोध्यम् । पुराणेति पृषोदरादिः । पुरातनेति चेत्सनोऽयं सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अबाधकान्यपि निपातनानी
ति तु भाष्यविरुद्धम् । १२ ननु अवधानोद्विविस्वनेण स्वत्वात् सूर्वमस्य सह स्वापवृत्तौ ह्लादिशेषे सवर्णदीर्घविहितमिति अत आह ।
[illegible] एवाप्रवृत्तिः । एव चह स्वस्यापि हस्वे कृते हलः सेलक्षणस्येति सायेन नपुनर्हस्वः । तदुक्तं मिकोऽलिति सूत्रे भाष्ये ।
कृत ककारित्वपिणत्वपर्क त्यवर्त्तिनि सिद्धपिह स्वादिकारी सर्वथा [illegible] लक्षणस्येति न्यायेन मानमिति चेत् असमोऽधाखो
धमक इति लोपनेक सकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्य कर्मसिद्धेः समः सूटी तिसूत्रस्यैकमात्रत्वात् । संप्रसारणा
च्छिसिचिवृद्धिरित्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च । अत्र विकारागमकृतो लक्षणभेदो नेति सिचि वृद्धिरिति भाष्यात्प्रतीयते तद्विस्तरः । ११
नुसस्य धातोः स्य स्वसा सादेः सकाराद्विशिष्ये सादान्यपदनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्च । नवृद्ध्यश्वेनुर्भिः इति निषेधस्य

हिरकुलेनाऊलादूदि त्वहणसेदिक. सस्यापत्तिरत आह। निषेधश्चानलीयांसः। अन्तरङ्गादुपजीवा

द्विबलीयांसद् इत्यर्थः। ननु अंइति किस्यष्टार्थमिद। अतएव तत्प्रसारमानं भाष्योक्तं संग कते अतएव सवर्णसंज्ञादिनिषेधविषयेन

विक. सो न्यथासिद्धमांसक ऐसादिषेहपजी अवेनशाब ... स्थानुपपत्तिः स्पाद् वीरइतिमञ्जूषायां विस्तरः। अतएव ह

न्देन विभाषाजसीति निवरितार्थम्। विधुमूलनाशप्रवृत्तिरस्यावीजम्। नत्वभक्ताक मेर्गिदि सनश्यो भाष्यस्पष्टेषा। ९९। अन्त सन्तस्त्रा

५ थः ष्ठिकानामर्थप्रसाधक त्वेह यप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह। अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे। यस्यार्थः प्रकृते सामस्याप्यते सोपि प्रत्ययः स्वस्या

र्थिकाः तत्प्रत्ययस्य मिति रोनयः। स्वार्थे इत्यस्य प्रकृत्यर्थे इत्यर्थः। महासंज्ञानलादर्थाकाङ्क्षायाम् न्यानुपस्थितिरस्यावीजम्

सुपिस्थइत्यादि सूत्रे भाष्ये स्पष्टेषा। योगविभागादिष्टसिद्धिः। इष्टसिद्धिरेव न त्वनिष्टापादनं कार्यमित्यर्थः। तत्र ज्ञापनविधिकहिती

पयोगेन विभक्त स्यानिसलज्ञापनमेतद्वीजम्। ९२। पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते। तत्र तत्रान्यतरस्यां विभाषा वे

निसूत्रे निर्देशाज्ञापितमिदम्। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र। स्पष्टमेवपहितमनुमानं बोधर ४७

दू

नमसार्ववित्रिक स्वार्थमित्यर्थः। तेन परिभाषामादाय निष्ठं नापादनीयमिति तात्पर्यम्। भाष्येपि ध्वनितमेतज्ज्ञापकस्वादौ। ज्ञापकेति

न्यायस्याप्युपलक्षणम्। न्यायज्ञापक सिद्धानामपि केषांचित् क्वचिदनङ्गीकारेणानित्यत्वबोधनायेति भावः। यथानस्थानापत्ते तत्रत्वईइति

३ न ज्ञापकइतिन्यायसिद्धं स्यान्निव स्तुतेज्ञापक सिद्धं च ... स्वेधावित्ति। ९ पानादुके ... ध्वाड्ड्। ध्वाड्डोहाड्डेहे सादोष लादौ नाम न ३

सिद्धत्वात् सर्वहिद्वित्वे एतज्ञ्रवत्वंपरत्रहत्वमित्यस्यापत्तिरत आह। पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने। द्विर्वचनेत्तुपूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः। पू

र्वत्रासिद्धमिति सधिकारलवंशासत्वमस्यानिद्धिः। यत्र च सिद्धत्वात् सद्वयोः फलेविरोधस्तत्रैवेयम्। हस्मद्धि रिसादो जरत्तातृवमि

नत्वरं चादिते हपविरोधाभावेनशास्त्रा प्रवृत्तिरित्यत्र विस्तरः। सर्वमिदं इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम्। ९२। नानुगोपुअश्वेषु च स्वामी।

स्वादिमवगोधष्ठ्यानां च स्वामी। सपिस्या स्वामीश्चेतिसूत्रेणषष्ठी सप्तम्योर्विधानादत आह। एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्विती

यस्याः तृतीयस्याश्चनभवन्ति। यत्रा न्यः फलनिक रणोपि नार्थव स्वसंभावनातद्विषयोयं न्यायइत्यत्र विस्तरः। क्रुश्चानुपय्युमतर

निसूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम्। ९४। ननु विध्यादेसादिपरत्वाद्धलादिः शेषवस्य संप्रसारणं स्यादत आह। अंतरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गा लुग्बाधते।

तदाश्रयं च संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं प्राप्नोति वस्तुतो लिड्यभ्यासस्येति सूत्रे उभयेषां ग्रहणस्य उभयेषां संप्रसारणमेव यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सि
मिरेषा अर्थेति लिड्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ॥ मफुल्लान्तरान्यथा सिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा ॥ गौ चसंश्च ङेरित्यादौ संश्च ङेरित्यादि
विषयसप्तमीति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ यत्तु कचिद्कृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति तेन निरनुपविभ्योह्व इत्यत्र ह्वा ग्रहणं तु भोपदे
णा सिद्धिः ॥ तथोपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणं तेन दादेर्धातोर्घ इत्यत्रौपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति तन्नानयोर्निर्मूलत्वात्
भाष्यामवहन्ता च्यावविकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति तु लिङ्गेनेति सूत्रस्य भाष्येणाद्यायास्तिरस्कारात् ॥ निरनुपविभ्योह्व इत्यादौ
रूपानुकरणे तोन्तः प्रयोगः आत्वविषय एवानपर्दम प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसंज्ञा हेरिति भाष्ये स्पष्टमुक्तं वादि स्यन्मा अप्रा
प्तिमत्तोपदेशग्रहणं दत्वतः स्तुहल्वावार्तिकन्ततश्चासंमता इह हि आकरणे संबंधिवदसानुबंधकग्रहणे पुरूपमाश्रीयते रूपनियहस्य
शब्दस्य नामिणलौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कत्वाद्वितीयः प्रयोगउपास्यतत्कउपदेशा
नामिति घुसंज्ञादि सूत्रस्थभाष्येण प्रायोगिकासंभवेन ग्रहणामिसर्थस्याभावेन भाष्यासंमतत्वाच्च भाष्ये सानुबन्धके वादिमकृतानि ४९

ष:

प्रायेण ॥ दादेरितिसूत्रे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववनिरहेण तिनदोद्दिन्यन्यत्र विस्तरः ॥ यदपि प्रजर्ध्वविनिर्दिष्टानिदत्सादौ न तदुणप्रयुक्ता
विकरणा यङ्लुकि स्युस्तथा यङ्लुकि वेविदिते सादावेका च इनिरण निषेधः स्यादत आह ॥ श्तिपाशपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गुणेन च यत्
त्रैकाजग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ अनुबन्धनिर्दिशो हे धास्वरूपेणाङित इत्यादिपदेन चाहन्तियानि चानि ॥ सनी वन्ने तिसूत्रे भरेतिसी
डो युउ चि अनुदात्तङित इत्यादि भ्यः श्यन्नएका च उपदेशे इत्युदाहरणानि ॥ छिवुंसनाद्यन्नाइ निमूवार यङिति धातुनं जभवसेव गुणो यङ्लुको
रित्यादि दिनिषिधानि सन्तकमनात्तेन भपूषाशोप्प्यजर्थाद्दयेरो भवति ॥ आत एव श्लौ इतश्चेति सूत्रे येवैः इयर्त्वेकाजग्रहणं किं विदिनिपाठः
४ ति एका च उपदेशेनुदात्तादिसूत्रे एकाज्ग्रहणेनैकदेशानुमापणाद्वाप्यते ॥ अन्यथोपदेशेनेका चामुदात्तत्स्यैवसत्वेन तदूर्ध्वस्पष्टमेवेति
तदपि ना भाष्यानुक्तेत्वानुएका ग्रहणस्यवधिमावृ अर्थमिवरयकृत्वं च्चा नववमिस्यानुपदेशाएकाजेवेतिवासमा हो सादुपदेशसंध
नेनाद्विष्ये स्यानुपदेशाग्रहणात्तु उपदेशत्वाव क्षेदेनैकाचश्च सर्वाश्च ॥ किं वोत्तरार्थमेका ज्ग्रहणमतएवानारितवानश्सादावुपदे व
शेउगन्नवमादाय श्रुकरतीण निषेधोनत्तत्रोपदेशदस्यनुवृत्तिश्च स्नीणामिसादाविणिनषेधस्येसाव देसहृमान भाषायङ्लोप वे

विविदिते स्याद्वाविड्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशेनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणस्य ङ्गादिस्वर्थे सनी दृष्टप्रतिषेधोवक्त व्योविधि स्तनीनिदोषोपन्यासवन्यङ्लुकि
देशादुपन्यासोनतत्रडिच्छ्ःयङ्लोपे इति आदिभाष्यं पूर्णकोपसंहारवत्वेनयङ्लुक्विषयं चिन्तनस्यनहि पश्यतेयङ्लोपस्यानिवृत्त
स्येवयङ्लुकि उपायाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरितिवा अथाइदुपधेयङ्लुकोलोकेनभिधानेनछन्दसि सर्वविधीनांछन्दसिविकल्पत्वेनचनत्रदोषा
नुपन्यासेनादोषात्। अन्यथैकाच्ग्रहणंकिमर्थमितिप्रश्नस्योत्तरत्वेनागस्थापिइत्वमर्थमितिसूत्रस्यचभाष्येनिराकृतत्वेनत्वापत्तेः।न
नु धातुकाङ्क्षिप्तधातोरेकाच इतिविशेषणमेवंचविधिसम्भवे सादेउत्तरस्वएडस्यधातोरेकाच्त्वमस्त्येवउत्तरखण्डेस्थितत्वात्तत्र्च दृश्यते नेम
नित्य तेभाष्यस्यस्पष्टमेवंचप्रकृतभाष्यासंगतिरितिवाच्यम्। प्राप्तेपि आहित्वस्यानुचयमानाभावात्। अङ्गृत्वनुविशिष्टएकत्वेनएकाचो
द्वित्वमितिभाष्यस्यस्पष्टमनिरस्तत्वं विशेषणेनदृष्टत्वे तु दोषोधातुत्वं उत्तरखण्डएवात्र अतएव एकाचोवरोमेपितिसूत्रे धातोरवयवस्से
काच इतिवैयधिकरण्येनान्वयेगर्दृष्टपविद्धि प्रयोजनमुक्तं भाष्येननुप्रसिद्धप्रत्ययहति ॥ अजध्वविमिदीनीत्यादौ भूप्रत्ययनाद्य स्तु
वर्करीतं चेत्यस्मादादौ प्राप्तेनयङ्लुगन्तेगणान्तरप्रयुक्तविकरणस्याप्राप्त्यानभवन्नित्ठान्तस्तत्वादेकाचान्तराणामपिछन्दसि ४९

प्रो. दृष्टप्रयोगस्यदृष्टानापभावोबोध्यः। भाषायांतुतादृशानामभावात् तिपुश्चारिनिर्देशात्तु अमलेर इत्यादिस्यनिर्देशवचार्थमार्थ
काद्स्यन्तवित्ता। ननु भजोण्विर्धेश्यत्वेघासि दीसित्यत्र भवांकिंहि रधिग्रहणेने सत आह। परंगौरवाद्योगविभागोगरीयान्। प्रतिवा
३ उ क्यंभिन्नवाक्यार्थबोधकत्वेनगौरवं स्पष्टमेवापूर्वाभ्यासंभवेयंटाड सीतिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धत्वाच्चेत्यवेनादेशाइकास्यसार्वमानं
योगविभागेनैवफलंतमितिवहवः। ११९॥ अर्धमात्रालाघवेनपुत्रोत्सवंमन्यन्तेवैयाकरणाः। एओङ् ऐऔच् सूत्रयोर्भाष्यध्वनितेषा
तत्वानिकपदर्थवृद्धिसूत्रेभाष्येणपदलाघवविचारएवाननुमात्रालाघवविचार इतिऋकारासाच अप्टकस्य एकारादिसमाहितवेपुभाष्येध्व
नितम्। १२०॥ इतिश्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतपरिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः। संवत् १८६७ शके १
परभवनामनिहरिणायनगते सूर्ये। मासेभाद्रपदेकृष्णपक्षएकादश्यांतिथौ चन्द्रवारेपफाणायंसमाप्तिंसिद्धिरस्यकः। १ विश्वनाथेनश्रुष्ठिन
परिभाषेन्दुशेखरः। ताद्दृशंताद्दृशं लिखितंमयाय दिशुद्धमशुद्धंवामम दोषोनदीयते।।